

e-ISSN: 2757-6949

Haziran / June 2023/22/1 229-266

SPINOZA'NIN 'İÇSEL HUZUR' TEORİSİ: DUYGUSAL DOYUM VE ZİHİNSEL DİNGİNLİK

Spinoza's Theory of Acquiescentia: Affectual Satisfaction and Satisfaction of Mind

ENES DAĞ

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Ankara, Türkiye

Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities And Social Science, Department Of
Philosophy, Ankara, Türkiye

edag@ybu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3339-2242>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Şubat 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13 Haziran 2023

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2023

ATIF/CITE AS:

Dağ, Enes, "Spinoza'nın 'İçsel Huzur' Teorisi: Duygusal Doyum ve Zihinsel Dinginlik", *Hitit İlahiyat Dergisi*, (Haziran/ June 2023) 22/1, 229-266. <https://doi.org/10.14395/hid.1235191>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Spinoza's Theory of Acquiescentia: Affectual Satisfaction and Satisfaction of Mind

Abstract

This article focuses on Spinoza's concept of *acquiescentia*, which is a central concept of Spinoza's moral philosophy and can be translated into Turkish as "peace of mind", "satisfaction" or "inner peace", and two other related concepts. While one of these two concepts is *acquiescentia in se ipso*, which can be translated as the affect of "self-esteem", the other is the concept of *mentis/animi acquiescentia*, which expresses a mental state and can be translated as "satisfaction of mind" or "mental calmness". In the article, it is investigated whether the human being, who is a being in God and subject to necessity in Nature, and therefore determined in terms of existence and action, reaches an "affectual satisfaction" and a "mental satisfaction", which is arising from mental states caused by adequate ideas. In this sense, Spinoza's theory of *acquiescentia* is put forward as satisfaction of affects and mental states. With the theory of *acquiescentia*, Spinoza's aim is to provide an epistemological and ethical guidance that will enable man to feel "self-esteem", to fill his mind with the gladness which arises from the true knowledge, to reach non-temporary but supreme affects and to maintain his life in this direction. In the article, studies that deal with Spinoza's theory of *acquiescentia* independently and fill an important gap in the literature are also investigated and the main theses of these studies are clarified. However, the main ideas of these studies are criticized, new reading suggestions are presented, and different results are reached with different arguments. By the way, it is seen that the authors examining the theory in question, on the one hand, treat both "self-esteem" and "satisfaction of mind" as the same "affect" that expresses "satisfaction" occurring in different degrees. On the other hand, it is determined that the authors in question associate the different degrees of "satisfaction" caused by this same affects with Spinoza's three types of knowledge. In the article, it is especially justified why "self-esteem" and "satisfaction of mind" are not the same affect, and also, it is made clear why the different degrees of "satisfaction" do not directly correspond to each of Spinoza's three types of knowledge. Based on this ground, "self-esteem" is presented as an affect, and "satisfaction of mind" as a comprehensive mental state. Here, while the first one expresses a "satisfaction" that increases from the reason to the intuition, the second indicates a supreme "satisfaction" that occurs only with intuition. In the formation of the aforementioned satisfaction, reason does not function as a type of knowledge, intuition as another type of knowledge; however, "satisfaction" that occurs via reason is a kind of "satisfaction" that makes its deficiency felt and tends to increase, while "satisfaction" achieved through intuition causes a feeling of completeness or perfection. Therefore, "true satisfaction" comes from intuition, reason is only a basis for intuition, a preparation or the providing of needed conceptual tools. In addition, it is seen that, "imagination", which is a type of knowledge together with

“reason” and “intuition”, and the opinions arising from it are not an adequate source for a theory of satisfaction formed by “self-esteem” and “satisfaction of mind”. In this context, in the article, self-esteem is determined as “affectual satisfaction”, and satisfaction of mind as “gladness which arises from the true knowledge”, “intellectual love of God”, “blessedness”, and “salvation”. This ground is clarified as an occasion or scope to clearly demonstrate that what is expressed by the two concepts in question is not same affect and is not a “satisfaction” or “inner peace” associated with the types of knowledge. In the light of the investigations and criticisms made in the aforementioned framework, the study has two main claims: The first is that the “self-esteem”, which is arising from the reason attains its highest form with the “intellectual love of God”, which is arising from the intuition. It consists of the “affectual satisfaction” of the human being. The second is that under a species of eternity the mind attains the knowledge of God and the love of God with adequate ideas and “fill with the gladness which arises from the true knowledge”, and thus, it brings man to the highest human happiness, “blessedness”, and its result “salvation”. These are constituting greatest or perfect “satisfaction of mind” of human being.

Keywords: Philosophy, Spinoza, Moral Philosophy, Epistemology, Peace of Mind, Affectual Satisfaction, Satisfaction of Mind, Highest Happiness.

Spinoza'nın 'İçsel Huzur' Teorisi: Duygusal Doyum ve Zihinsel Dinginlik

Öz

Bu makale, Spinoza'nın ahlak felsefesinin merkezî kavramlarından olan ve "içsel huzur", "tatminlik" veya "doyum" olarak Türkçeye çevrilebilen *acquiescentia* kavramına ve onunla ilişkili olan diğer iki kavrama odaklanmaktadır. Bu iki kavramdan birisi "kendinden memnuniyet" duygusu olarak çevrilebilen *acquiescentia in se ipso* iken, diğeri zihinsel bir durumu ifade eden ve "zihinsel dinginlik" olarak çevrilebilen *mentis/animi acquiescentia* kavramıdır. Makalede Tanrı'da bir varlık olan ve Doğa'daki zorunluluğa tabi olan, dolayısıyla var olmak ve eylemek bakımından belirlenen insanın bir "duygusal doyum"a ve yeterli fikirlerin neden olduğu zihinsel durumlardan doğan bir "zihinsel dinginlik"e ulaşım ulaşıldığı soruşturulmaktadır. Bu doğrultuda Spinoza'nın içsel huzur teorisi "duygusal doyum" ve "zihinsel dinginlik" olarak ortaya konulmaktadır. Spinoza'nın "içsel huzur" veya "doyum" teorisiyle amacı, insana "kendinden memnuniyet" duymasını, zihnini doğru bilgidен kaynaklanan hoşnutlukla doyurmasını, gelip geçici olmayan fakat en üstün olan duygulara ulaşmasını ve yaşamını bu doğrultuda sürdürmesini sağlayacak epistemolojik ve etik bir rehberlik sunmaktır. Makalede, Spinoza'nın "içsel huzur" teorisini müstakil olarak ele alan ve literatürde önemli bir boşluğu dolduran çalışmalara ayrıca değinilmekte ve bu çalışmaların ana tezleri aydınlatılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışmaların ana fikirleri eleştirilmekte, yeni okuma önerileri sunulmakta ve farklı argümanlarla farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu teoriyi inceleyen yazarların bir yandan hem "kendinden memnuniyet"i hem "zihinsel dinginlik"i farklı derecelerde oluşan "doyum"u ifade eden aynı "duygu" olarak ele aldıkları görülmektedir. Diğer yandan da söz konusu yazarların bu aynı duygunun yol açtığı "doyum"un farklı derecelerini Spinoza'nın üç bilgi türüyle ilişkilendirdikleri tespit edilmektedir. Makalede, özellikle "kendinden memnuniyet"in ve "zihinsel dinginlik"in bir yandan niçin aynı duygu olmadığı gerekçelendirilirken diğer yandan söz konusu "doyum"un farklı derecelerinin hangi sebeple doğrudan Spinoza'nın üç bilgi türünün her birine denk düşmediği açık kılınmaktadır. Bu zeminden hareketle, "kendinden memnuniyet" bir duygu, "zihinsel dinginlik" ise kapsamlı bir zihinsel durum olarak ortaya konulmaktadır. Burada birincisi akıldan sezgiye doğru artan bir "doyum"u ifade ederken, ikincisi yalnızca sezgi ile oluşan üst bir "doyum"u belirtir. Söz konusu doyumun oluşmasında akıl bir bilgi türü, sezgi başka bir bilgi türü olarak iş görmez; zira akıl sayesinde meydana gelen "doyum", eksikliğini hissettiren ve artmaya meyilli olan bir tür "doyumsuzluk" iken, sezgi sayesinde ulaşılan "doyum" bir tamlık ya da mükemmellik hissine neden olur. Dolayısıyla "gerçek doyum", sezgi ile oluşur, akıl yalnızca sezgi için bir temel, bir hazırlık ya da ihtiyaç duyulan kavramsal araçların temin edilmesidir. Ayrıca "akıl" ve "sezgi"yle birlikte Spinoza'nın bir diğer bilgi türü olan "hayal" ve ondan doğan

kanuların "kendinden memnuniyet" ve "zihinsel dinginlik" in oluşturduğu bir doyum teorisi için elverişli bir kaynak olmadığı görülmektedir. Bu çerçevede makalede, kendinden memnuniyet "duygusal doyum", zihinsel dinginlik ise "doğru bilgiden doğan zihinsel hoşnutluk", "entelektüel Tanrı sevgisi", "kutluluk" ve "kurtuluş" olarak saptanmaktadır. Bu zemin, söz konusu iki kavramla ifade edilenin aynı duygu ve bilgi türleriyle ilişkilendirilen bir "doyum" veya "içsel huzur" olmadığını açıkça ortaya koyma imkânı ya da ufku olarak belirginleştirilmektedir. Anılan çerçevede yapılan soruşturma ve eleştiriler ışığında çalışmanın iki temel iddiası vardır: Birincisi akıldan doğan "kendinden memnuniyet" in sezgiden doğan "entelektüel Tanrı sevgisi" yle en üstün formuna kavuşarak insanın "duygusal doyum" unu oluşturduğudur. İkincisi zihnin sonsuzluğun ufku altında yeterli fikirlere ve "doğru bilgilere dayanan hoşnutluk" la kendisine dair bilgiden Tanrı bilgisine ve Tanrı sevgisine eriştiği ve böylece insanı en üstün insani mutluluk olan "kutluluk" a ve onun neticesi olan "kurtuluş" a ulaştırarak onda mükemmel bir "zihinsel dinginlik" i meydana getirdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Spinoza, Ahlak Felsefesi, Bilgi Felsefesi, İçsel Huzur, Duygusal Doyum, Zihinsel Dinginlik, En Üstün Mutluluk.

Giriş

Spinoza felsefesinde insan, Tanrı'da bulunan bir varlık olarak belli türden bir zorunluluğa ve belirlenime tabi olan bir tavır (*modus*) olarak ele alınır. İnsanın var olma ve eyleme bakımından belirlenmişliği, onun bilgiye erişme ve davranışlar sergileme başta olmak üzere tüm imkân ve ufuklarını sınırlamıştır. Bununla birlikte Spinoza felsefesi, insana bu sınırları aşması, imkânlarını arttırıp ufkunu geliştirmesi için bir olanak sunar. Bu olanak, zihnin en temel gücü olan anlama yetisini geliştirip mümkün merteye “yeterli fikirler”e (*adequate ideas*) ulaşma, var olma çabasını (*conatus*) olabilecek en güçlü şekilde sürdürme ve tabi olunan zorunluluğu ve belirlenmişliği sonuçlarıyla yaşamaktan çok nedenleriyle birlikte idrak edebilme imkânıdır.

Spinoza sisteminde insan biri diğeriyle ontolojik statü bakımından bir ve aynı olan zihin ve bedenden ibarettir. İnsan zihni bir yandan anlama yetisi itibariyle Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinin bir parçasıyken diğer yandan da anlama yetisinin yanı sıra hayal ve hafıza gibi güçlerle birlikte kendi bedeninin fikridir.¹ İnsan zihni hem kendisini, hem kendi bedenini hem dışarda yer alan ve kendi bedeniyle etki alışverişinde bulunan diğer bedenleri kendi bedeninin “etkilenişleri” (*affectio/affections*)² sayesinde bilir.³ İnsan zihni, bedenin etkilenişlerini farklı düzeylerde veya farklı nitelikteki içeriklerle bilir. Diğer bir deyişle zihin, söz konusu etkilenişler sayesinde bedenini “yeterli” ya da “yetersiz fikirler”le (*inadequate ideas*) veya farklı türden bilgilerle bilir. Ayrıca bu fikirlere bağlı olarak zihinde duygular meydana gelir.⁴ Duygu, bedenin gücündeki değişimlerin zihnin gücündeki değişimlere tekabül etmesidir.⁵ İnsan, bedeninin etkilenişlerinin “birebir

¹ Spinoza, “Ethics”, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley, (New Jersey: Princeton University Press, 1985), IIP11C, 1/456; IIP13, 1/457. Anılan künyeye dayanan *Ethica* referansları metin boyunca standart haline gelmiş kısaltma sembolleri kullanılarak gösterilmektedir. Bu kısaltmalarda Roma rakamları bölümleri; “P” önermeleri; “Dem.” önerme kanıtlamalarını; “S” scholiumları (açıklayıcı notlar); “C” önerme sonuçlarını; “CD” önerme sonuçlarının kanıtlamalarını; “L” lemmaları; “Def.” tanımları; “Ax.” aksiyomları; “Post.” Postulatları; “ApX” -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- Ekleleri; “Def.Aff.” -kendilerinden hemen sonra kullanılan Roma rakamlarıyla birlikte- duyguların tanımlarını; “Exp.” Açıklamaları, “Pref.” Önsözleri ifade etmektedir. Örneğin “IIP13” *Ethica*'nın ikinci bölümünün on üçüncü önermesini, “IIP29C” *Ethica*'nın ikinci bölümün yirmi dokuzuncu önerme sonucunu, “IVP52S” *Ethica*'nın dördüncü bölümünün elli ikinci önermesinin açıklayıcı notunu, “IIIDef.Aff.IExp.” *Ethica*'nın üçüncü bölümünün birinci duygu tanımının açıklamasını ifade etmektedir.

² Metin boyunca bazı kavramların önce Latinceyi sonra İngilizceleri parantez içinde belirtilmektedir. Kavramların İngilizcesi Curley'in anılan çevirisinden alınmakta, Latinceyi ise “Leen Spruit - Pina Totaro, *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica, Latin Transcription and Notes* (Leiden-Boston: Brill, 2011)” künyeli esere dayanmaktadır. Latince metin için yukarıda anılan kısaltmalar kullanılmakta ve ibarelerin başında “Lat.” kısaltmasına yer verilmektedir.

³ IIP16C2, 463; IIP22, 468; IIP23, 468; *Lat.IIP16C2*, 138; *Lat.IIP22*, 143; *Lat.IIP23*, 143.

⁴ IIIDef.3, 493.

⁵ IIIDef.3, 493.

neden"iyse, duygulara dair yeterli fikirlere sahip olur ve bu duygular "etkin duygular" olarak ifade edilir; ancak insan söz konusu etkilenişlerin "yetersiz" ya da "kısmî neden"iyse, duygulara dair yetersiz/bulanık fikirlere sahip olur ve bu duygular "edilgin duygular" olarak zihinde var olur.⁶ Yetersiz fikirler ve edilgin duygular, insanın esaretinin temeli ve türlü sıkıntılara maruz kalmasının nedeniyken, yeterli fikirler ve etkin duygular zorunluluğun ve belirlenmişliğin bilgisi olan özgürlüğün aslı dayanağını oluşturur.

Spinoza, fikirlerin niteliğine göre insan zihninde üç tür bilginin ya da üç farklı kavrayış seviyesinin olduğunu söyler. Buna göre birinci tür bilgi, kanılara, imgelere, bulanık, bölük-pörçük fikir kırıntılarına (*opinion*) dayanan "hayali bilgi"dir (*imaginational/imagination*). İkinci tür bilgi, zihnin kendi bedeni ile diğer bedenler arasında bulunduğu genel-geçer ortak özelliklerden hareketle oluşturduğu "ortak nosyonlar"a, mantıksal ve rasyonel çıkarımlara dayanan "akli bilgi"dir (*ratione/reason*). Üçüncü tür bilgi, zihnin kendisini tanrısal anlama yetisinin bir parçası olarak gördüğü, bedenini tanrısal yer kaplama niteliği altında kavradığı ve kendisi dahil diğer tüm var olanları Tanrı'nın sıfatlarından başlayarak en kompleks sonsuz ya da sonlu varlıktan en tekil sonlu varlığa kadar meydana gelen var olma biçimlerinin nasıl Tanrı'yla bağlantılı olduğunu idrak ettiği "sezgisel bilgi"dir (*scientia intuitiva/intuitive knowledge*).⁷ Bu bilgi türlerinden hayali bilgi, yetersiz fikirlerden oluşup edilgin duyguların kaynağı olurken, ikinci ve üçüncü türden bilgiler yeterli fikirlerden oluşup etkin duygulara yol açarlar. İkinci tür bilgi, çıkarımlar ve bağlantılar oluşturma sürecine göre oluşan dolaylı bir bilgi türüyken, üçüncü tür bilgi belli bir süreçten bağımsız doğrudan, aracısız ve kapsamlı bir üst düzey bilme imkânıdır.

Spinoza'da bilgi ve basamakları varlığı sürdürme (*conatus*) ve daha "iyi yaşama"nın temelidir. İnsanın yaşam standardı veya kalitesi sahip olduğu bilginin içeriğine göre belirlenir. İnsanın duygusal ve diğer zihinsel durumlara bağlı olarak oluşan huzurunun veya huzursuzluğunun temelinde olan-bitene dair sahip olduğu bilginin niteliği yer alır. Spinoza'nın bu doğrultuda insanın kendisini, diğer var olanları ve Tanrı'yı bilme imkânına göre oluşan "içsel huzur"unun ya da "doyum"unun içeriğini ve sınırlarını ortaya koymaya çalıştığı görülür.

Spinoza insanın "içsel huzur" veya "doyum"unu, *acquiescentia* kavramı ve ondan türeyen diğer iki kavramla ortaya koymaktadır. Bu kavramlardan ilki *acquiescentia in se ipso* olarak geçen, *Ethica*'nın E. Curley tarafından yapılan İngilizce çevirisinde *self-esteem* olarak karşılanan ve Türkçeye ise "kendinden razı olma" ya da "kendinden memnuniyet" olarak çevrilebilen "duygudur

⁶ IIIDef.3, 493.

⁷ IIP40S2, 477, 478; Lat.IIP40S2, 155.

(*affect*). İkincisi ise *mentis acquiescentia* ya da Spinoza'nın muadili olarak kullandığı *animi acquiescentia* kavramıdır. Curley çevirisinde *peace of mind* ya da *satisfaction of mind* olarak geçen ve Türkçeye “zihinsel dinginlik” veya “zihinsel sükûnet” olarak çevrilebilen bu kavram bir “zihinsel durum”u (*mental state*) ifade etmektedir. *Ethica*'nın H. Ziya Ülken tarafından yapılan Türkçe çevirisinde *acquiescentia in se ipso* kavramı “iç rahatlığı” olarak, *mentis/animi acquiescentia* ise “memnunluk” ya da “iç memnunluğu” olarak geçmektedir.⁸ *Ethica*'nın Çiğdem Dürüşken tarafından yapılan Türkçe çevirisinde ise *acquiescentia in se ipso* kavramı “kendinden memnun olma” veya “kendinden memnuniyet” olarak, *mentis/animi acquiescentia* ise “zihinsel dinginlik”, “ruhsal doygunluk” veya “ruhsal huzur” olarak karşılanmaktadır.⁹ Bu makalede Spinoza'nın *acquiescentia* kavramı “içsel huzur” veya “doyum”; *acquiescentia in se ipso* kavramı “kendinden memnuniyet”; *mentis/animi acquiescentia* ise “zihinsel dinginlik” olarak karşılanacaktır.¹⁰

Söz konusu kavramların temelinden yükselen “içsel huzur” veya “doyum” teorisiyle Spinoza'nın amacı, insana “kendinden memnuniyet” duymasını, zihnini doğru bilgiden kaynaklanan hoşnutlukla doyurmasını, en üstün ve değişmez duygulara ulaşmasını ve yaşamını bu doğrultuda sürdürmesini sağlamaktır.¹¹ Spinoza'nın “içsel huzur” teorisini müstakil olarak ele alan ve literatürde önemli bir boşluğu dolduran iki çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birincisi D. Rutherford'a, diğeri C. Carlisle'ye aittir.¹² Rutherford'un makalesinin ana iddiası, hem “kendinden memnuniyet”in hem “zihinsel dinginlik”in farklı derecelerde oluşan “doyum”u ifade eden aynı “duygu” olduğudur. Rutherford'a göre “kendinden memnuniyet” akıldan doğan bir duyguyken, “zihinsel dinginlik” sezgiyle oluşan aynı duygunun daha üst bir versiyonu ya da daha mükemmel bir doyum seviyesidir. Aşağıda Rutherford'un bu temel tezi ayrıntılandırılarak eleştirilmekte ve “kendinden memnuniyet” bir “duygu” olarak ele alınırken “zihinsel dinginlik” ise bir duygudan ziyade onun ötesinde olan ve onu kapsayan bir “zihinsel durum” (*mental state*) olarak ortaya konulmaktadır.

Diğer yandan Carlisle ise kendi çalışmasını Rutherford'un ana tezinin zeminine oturarak bir yandan “kendinden memnuniyet” ve “zihinsel

⁸ Bk. Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, (Ankara: Dost, 2014), 187, 237, 282, 293.

⁹ Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken, (İstanbul: Alfa, 2014), 295, 376-377, 451, 468,

¹⁰ Spinoza'nın *acquiescentia in se ipso* kavramının Descartesçi kökeni için bk. Enes Dağ, “Spinoza Etiğinde Uygun Bir Fikir Olarak “Ahlaki Farkındalık”: Bilinç mi, Vicdan mı?”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1192-1193.

¹¹ VP10S, 601.

¹² Bk. Donald Rutherford, “Salvation as a State of Mind: The Place of Acquiescentia in Spinoza's Ethics”, *British Journal for the History of Philosophy* 7/3 (Haziran 1999); Clare Carlisle, “Spinoza's Acquiescentia”, *Journal of the History of Philosophy* 55/2 (Nisan 2017).

dinginlik"i farklı "doyum"lara tekabül eden aynı duygu olarak ele alırken, diğer yandan da bu duygunun yol açtığı "doyum"un farklı derecelerini Spinoza'nın üç bilgi türüyle ilişkilendirmektedir. Carlisle'ye göre her bilgi türüne denk düşen bir "doyum" derecesi vardır. Aşağıda öncelikle Spinoza'nın doyum teorisinin niçin bilgi türleriyle ilişkilendirilemeyeceği irdelenmektedir. Daha sonra ise özellikle birinci tür bilgiye denk düşen bir "doyum" derecesi fikrinin Spinoza sistemiyle tutarsız kalacağı iddiasından hareketle Carlisle'nin görüşleri eleştirilmektedir. Bununla birlikte iki Spinoza yorumcusunun temel tezlerinin kendi argümantasyonları bağlamında makul gözüktüğünü, ancak Spinoza'nın sistemiyle bağdaşmayan unsurlar barındırdığını, dolayısıyla bu makaledeki eleştirilerin bu zeminden hareketle oluşturulduğunu belirtmek isterim.

Söz konusu eleştirilere karşı aşağıda önerilen iddiaların temelinde şu fikirler yer almaktadır: "Kendinden memnuniyet" bir duygu, "zihinsel dinginlik" ise kapsamlı bir zihinsel durumdur. Birincisi akıldan sezgiye doğru artan bir "doyum"u ifade ederken, ikincisi yalnızca sezgi ile oluşan üst bir "doyum"u belirtir. Burada akıl bir bilgi türü, sezgi başka bir bilgi türü olarak iş görmez; zira akıl sayesinde meydana gelen "doyum", eksikliğini hissettiren ve artmaya meyilli olan bir "doyum"ken, sezgi sayesinde ulaşılan "doyum" bir tamlık ya da mükemmellik hissine neden olur. Dolayısıyla "gerçek doyum", sezgi ile oluşur, akıl yalnızca sezgi için bir temel, bir hazırlık ya da ihtiyaç duyulan kavramsal araçların temin edilmesidir. Bu ana iddia doğrultusunda aşağıda kendinden memnuniyet "duygusal doyum", zihinsel dinginlik ise "doğru bilgidен doğan zihinsel hoşnutluk", "entelektüel Tanrı sevgisi", "kutluluk" ve "kurtuluş" olarak ele alınmaktadır.

Bu çerçevede makale üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde zihnin söz konusu "doyum"a akli kavrayışla nasıl ulaştığı ele alınarak insanın etkin duygulardan doğan memnuniyetini veya huzurunu ifade eden üstün ve kapsayıcı duygusu "duygusal doyum" olarak ortaya konulmaktadır. İkinci bölüm "zihinsel dinginlik"i incelemekte ve kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda, zihnin yeterli fikirlere ulaşma imkânı olan sezgisel kavrayışla ulaştığı hoşnutluk ele alınmakta ve bu hoşnutluk en üstün bilgi olan "Tanrı bilgisi" olarak sunulmaktadır. İkinci kısımda, akıldan doğan "kendinden memnuniyet" in zihnin sezgiden doğan Tanrı bilgisiyle ulaştığı hoşnutluk neticesinde nasıl en üstün sevinç duygusu olan "entelektüel Tanrı sevgisi"ne yükseldiği gösterilmektedir. Ayrıca ikinci kısımda aklın insanı mutluluğa ve "doyum"a ulaştırma noktasında yetersiz kaldığı, dolayısıyla asıl "doyum"un sezgiyle mümkün olduğu ve aklın "doyum" için yalnızca bir temel sağladığı saptanmaktadır. Üçüncü kısımda Tanrı'yı seven ve Tanrı'nın da kendisini sevdiğini adeta keşfeden insanın ulaştığı bir başka zihinsel durum

“kutluluk” olarak işlenmekte ve söz konusu zihinsel durumla insanın nasıl en üstün mutluluğa eriştiği ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu kısımda insanın ulaştığı en üstün “duygusal doyum” ve “zihinsel dinginlik”lenasıl “kurtuluş”a eriştiği ortaya konulmakta ve Spinozacı “kurtuluş” kavramının doğası açık kılınmaktadır. Makalenin üçüncü bölümünde ise öncelikle Rutherford’un görüşleri ortaya konulmakta ve anılan çerçevede eleştirilmektedir. Daha sonra ise Carlisle’nin görüşleri incelenmekte ve belirtilen doğrultuda gözden kaçırdığı noktalar tespit edilmeye çalışılmaktadır.

1. Duygusal Doyumun Temeli: “Kendinden Memnuniyet”

Spinoza’nın “doyum” (*acquiescentia*) kavramı *Ethica*’da ilk defa IIP30S’de geçmekte ve “kendinden memnuniyet” (*acquiescentia in se ipso*) duygusu olarak ortaya konulmaktadır. Burada geçen “kendinden memnuniyet”, içsel veya dışsal nedenlerden kaynaklanan ve sevinç ya da keder doğuran birtakım duygularla birlikte ele alınır. Spinoza burada nedenlerin içsel ya da dışsal olmasına ve kederden ya da sevinçten kaynaklanmasına göre dört çeşit duygudan söz eder. Buna göre nedenler içsel olduğunda, Spinoza içsel bir neden fikrinin eşlik ettiği sevince “kendinden memnuniyet”; içsel bir neden fikrinin eşlik ettiği kedere ise “pişmanlık” (*poenitentiam/repentance*) der. Nedenler dışsal olduğunda ise Spinoza dışsal bir neden fikrinin eşlik ettiği sevinci “itibar sevgisi” (*gloria/love of esteem*); dışsal bir neden fikrinin eşlik ettiği kedere ise “utanç” (*pudor/shame*) olarak ifade eder.¹³

Buradaki nedenlerin “içsel” ya da “dışsal” olması, insanın eyleme gücünün (*agendi potentiam/power of acting*) kendi belirleniminde mi olduğuna, yoksa kendisi dışındaki diğer şeyler tarafından mı belirlendiğine bağlıdır. Bu aynı zamanda insanın etkinliğini (*act*) ya da edilginliğini (*acted on*) ifade eder. Buna göre insan kendi eyleminin “içsel neden”i (*causae internae/internal cause*) ise sahip olduğu duygu “etkin” ya da “aktif”tir (*actiones/actions*) ve insanın eylemi kendi eyleme gücünden ya da kendi etki etme kudretinden kaynaklanır. İnsanın eylemi bir “dışsal neden”e (*causae externae/external cause*) bağlıysa, bu durumda insanın sahip olduğu duygu “edilgin” ya da “pasif”tir (*passiones/passions*), yani “tutku” düzeyindedir ve bu onun eyleminin kendi eyleme ya da etki etme gücünden değil, dışsal şeylerin gücünden kaynaklandığı anlamına gelir.¹⁴ Kısacası, insan eyleminin nedeni “içsel”se insan etkin bir şekilde “eyler”; insan eyleminin nedeni dışsal ise insan edilgin bir şekilde bu dışsal güç tarafından “eyleme maruz bırakılır” ya da ona yönlendirilir. Burada insanın eyleminin nedeni “içsel”se insan kendi eylemine dair “yeterli”

¹³ IIP30S, 511; *Lat.*IIP30S, s.192.

¹⁴ IIIDef.I-II, 492,493; IIP1Dem. 493; IIIDef.Aff.XXIV, 536; *Lat.*IIIDef.Aff.24, 221; IVApx.II, 588; *Lat.*IVApx.2, 284.

ya da "birebir fikirler"e, eyleminin nedeni dışsalsa insan kendi eylemine dair "yetersiz", "bulanık" ya da "bölük-pörçük" fikirlere sahip olur.¹⁵

Spinoza "kendinden memnuniyet" duygusunu "pişmanlık" duygusunun karşıtı olarak ele alır. İki duyguda da nedenler içseldir ancak ilki sevince neden olurken ikincisi kedere neden olmaktadır. Spinoza IIP51S'de bu "içsel neden"i kişinin kendisiyle eşitlemektedir. Buna göre "kişinin neden olarak kendini görme fikrinin eşlik ettiği sevinç" duygusu "kendinden memnuniyet" olurken, "kişinin neden olarak kendini görme fikrinin eşlik ettiği keder" duygusu "pişmanlık" olarak tanımlanır.¹⁶

Spinoza "kendinden memnuniyet" duygusunu, ayrıca "kendini sevmeye" (*philautia/self-love*) duygusuna özdeş, "kendini küçümseme" (*humilitas/humility*) duygusuna ise karşıt olarak görür. IIP55S'de Spinoza "kendini küçümseme"yi "kişinin kendisini zayıf olarak görme fikrine eşlik eden keder" olarak tanımlarken, "kendinden memnuniyet"i, etkin bir duygu olan "kendini sevmeye"yle birlikte "kişinin kendi üzerine tefekkür etmesinden [*contemplatione/considering*] doğan bir sevinç" olarak ortaya koyar.¹⁷ Benzer vurguya *Ethica*'nın duyguların tek tek tanımlandığı III. bölümünün sonunda yer alan XXV. duygu tanımında da rastlanmaktadır. Burada "kendinden memnuniyet", kişinin kendisi ve eyleme gücü üzerine tefekkür etmesinden doğan sevinç olarak tanımlanır.¹⁸ Spinoza'nın IIP55S'de "kendinden memnuniyet"i "kendini sevmeye" ile özdeşleştirilmesi dikkate alındığında, burada yer alan "kendini sevmeye" bir tür "kibir" değildir. Nitekim Spinoza XXVIII. duygu tanımında "kibir" (*superbia/pride*) duygusunu IIP26S'ye de atıfta bulunarak "kendini sevmeye"yle eş olan "kendinden memnuniyet"ten ayırır. Buna göre "kibir", kişinin kendisine olduğundan ya da hakkettiğinden daha fazla değer vermesi olarak hayale dayanan edilgin bir duygu olurken, "kendinden memnuniyet"te bu tarz hayali ve gerçeğe aykırı edilgin bir "kendini sevmeye" söz konusu değildir.¹⁹

Buradaki ifadelerden hareketle bir duygu olarak "kendinden memnuniyet"i ilgili referansları da kapsayacak şekilde şöyle bir tabloya yerleştirmek mümkündür: "Kendinden memnuniyet", dış dünya ile ilişkisi neticesinde bedeninde meydana gelen etkilenişleri yeterli fikirlerle idrak eden, gerçekleştirdiği eylemin "içsel neden"i olan insanın sevinç duyması, kendisi,

¹⁵ IIPDef.II, 492,493; IIP1Dem. 493.

¹⁶ IIP51S, 523. Carlisle, "kendinden memnuniyet"i, neden olarak kişinin kendi fikrinin eşlik ettiği bir duygu ve bilginin üç türüyle de ilişkili olduğu için "bilişsel duygu" (*cognitive affect*) olarak ifade eder. Bk. Carlisle, "Spinoza's Acquiescentia", 1, 3.

¹⁷ IIP55S, 525; *Lat.*IIP55S, 210.

¹⁸ IIPDef.Aff.XV, 536.

¹⁹ IIPDef.Aff.XVIIIExp., 537; *Lat.*IIPDef.Aff.28Exp., 222. Ayrıca bk. IIP26S, 508. Bu konuda ayrıca bk. Dağ, "Spinoza Etiğinde Uygun Bir Fikir Olarak 'Ahlaki Farkındalık'", 1193.

eyleme gücü üzerine tefekkür ettiğinde bu sevince kendisinin neden olduğunu idrak etmesi ve böylece kendisini sevmesi, yani kendisinden razı olmasıdır. Bu sayede “kendinden memnuniyet”, edilginliklerden, yetersizliklerden, kederden ve dışsal nedenlerden arınmış bir insanın etkinliği, yeterliliği, sevinci ve içsel neden olma bilinci olarak görülür. İnsan yeterli bir fikre ya da doğru bir bilgiye sahip olduğunda, aynı zamanda bu fikre ya da bilgiye sahip olduğunun da farkındadır.²⁰ Dolayısıyla edilgin hallerden etkin sevinç duygularına geçen, böylece mükemmelliği artan insanın bu mükemmelliğin ve mükemmellikteki artışın nedeni olarak kendisini görmemesi elbette mümkün değildir. Dolayısıyla “kendinden memnuniyet”, hayali olandan uzak, kişinin kendisi üzerine tefekkürünü, farkındalığını ya da bilincini ifade eden, akli bir temele ve içeriğe sahip olan bir duygudur.²¹ Zira “akla uygun olarak yapmaya çalıştığımız şey, anlamaktan başka bir şey değildir; zihin akli kullandığı sürece anlamasına yardımcı olacak şeyler dışında hiçbir şeyi yararlı olarak görmez”²². Aşağıda söz konusu duygunun akli temeli irdelenecektir.

Spinoza şöyle der: “Kendinden memnuniyet akıldan doğabilir ve sırf akıldan doğduğu için olabilecek en üstün aşamaya ulaşır.”²³ Bu önerme kanıtlamasında Spinoza, IIIDef.Aff.XXV’e referansta bulunarak “kendinden memnuniyet”in insanın kendisi ve eyleme gücü üzerine tefekkür etmesinden doğan bir sevinç olduğunu hatırlatarak şöyle bir mantık yürütür: İnsanın gerçek eyleme gücü, onun erdemidir ve bu da insanın açık-seçik olarak tefekkür ettiği kendi aklıdır. Dolayısıyla “kendinden memnuniyet”, kendi aklını tefekkür eden insanın ulaştığı bir duygusal “doyum”dur. Ayrıca insan kendisini tefekkür ettiğinde, sadece kendi anlama gücünden kaynaklanan şeyleri “yeterli fikirler”le kavradığı için, bu tefekkürden doğan memnuniyeti de gittikçe daha üst formlara ya da derecelere ulaşır.²⁴ Spinoza bu temelden hareketle “kendinden memnuniyet”in bizim erişmeyi “gerçek anlamda umut edebileceğimiz en üstün şey”²⁵ olduğunu söyler. Çünkü “hiç kimse kendi

²⁰ IIP43Dem., 479.

²¹ “Kendinden memnuniyet” duygusunun “kendilik bilinci” ve “ahlaki bilinç” ile ilişkisi için bk. Dağ, “Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak ‘Ahlaki Farkındalık’”, 1193-1194. İlgili makalede “kendinden memnuniyet” duygusu, zihinde refleksif bir fikir olarak var olan “ahlaki bilinç”in en üstün formu olarak ele alınır. Buna göre “kendinden memnuniyet” insanın kendisi ve eyleme gücü üzerine tefekkür etmesinden doğan bir sevinç olduğu için, buradaki “kendilik tefekkürü”, “kendilik bilinci” olarak sunulur. Burada “ahlaki bilinç”, insanın aklın rehberliği doğrultusunda kendisine sevinçle bakacağı, dolayısıyla kendinden memnuniyet duyacağı eylemleri kendisinin ve diğer insanların yararına olacak şekilde ortaya koyması olarak gereçlendirilir.

²² IVP26, 559.

²³ IVP52, 575.

²⁴ IVP52Dem., 575.

²⁵ IVP52S, 575.

varlığını başka hiçbir şey uğruna korumaya çabalamaz"²⁶, dolayısıyla aklın rehberliğinde insanın varlığını kendisi için korumaya çabaladığı en üstün amaç "kendinden memnuniyet"²⁷ tir. O nedenle insanın bu yaşamdaki en temel çabası kendinden memnun olmaktır.

Spinoza "kendinden memnuniyet" duygusunu akla, "itibar sevgisi"ni de hayale dayandırarak ikisini birbirinden ayırır. Ona göre "itibar sevgisi", dışsal nedenlere bağlı olan bir duygudur ve sürekli değişken veya kararsız olan avamın/yığınların övgüleriyle beslenir, yergileriyle yok olur. Böylesi bir "itibar sevgisi"nden dolayı insanlar birbirilerine sıkıntı verip birbirilerini yok etmeye, ötekini düşürüp kendilerini yüceltmeye çalışırlar. Dolayısıyla "itibar sevgisi" hayali algılarla ve yetersiz fikirlerle beslenen edilgin bir duygudur. Aslında "kendinden memnuniyet" duygusunda da bir tür "itibar sevgisi" vardır. Ancak buradaki "itibar sevgisi" dışsal değil, bizatihi içseldir ve kişinin sevincine neden olan kendisi ve eyleme gücüdür. Dışsal nedenlere bağlı olan "itibar sevgisi" ise "kendinden memnuniyet" duygusundan uzak olan bir tür "kendini aşırı önemseme" (*existimatio/overestimation*) duygusudur.²⁸ Dolayısıyla "itibar sevgisi" bir tür "ün" ya da "şöhret" isteği olarak sürekli başkalarının verdiği değere bağlıyken ve onu verenler istedikleri zaman geri alabilirken, "kendinden memnuniyet" kişinin kendisine verdiği bir "itibar"dır ve başkaları bunu vermediği için alamazlar da. "İtibar sevgisi", tıpkı "servet" (*wealth*) elde etme ve "duygusal haz"lara (*sensual pleasure*) ulaşma gibi ilk bakışta yararlı gözükken, beden ve zihnin hoşuna giden ama gerçekte ise bedeni tahrip eden, zihni darmaduman eden, huzursuzlukların doğmasına yol açan bir doğaya sahiptir. Spinoza, bu tarz gelip-geçici iyilerdense, insana ebediyen devam eden üstün sevinç duygularını yaşatan ve en üstün mükemmelliğe ulaşmasını sağlayan bir "gerçek iyi" fikrini sunmaya çalışır.²⁹

Görüldüğü üzere "kendinden memnuniyet", hayali algılardan ve yetersiz fikirlerden uzak, akla ve anlamaya dayanan bir "duygusal doyum"dur. Bu "duygusal doyum"un temelinde sevinç duygusu vardır. Kişi kendisine ve aklına odaklandığında, yani tefekkür ettiğinde kendi eyleme gücünü, kendi eyleminin içsel nedeni olduğunu idrak ederek bir sevinç duygusu yaşar. Onun bu sevinç duygusu kendisini neden olarak görmeye dayandığı için, kişi kendisine sevgiyle ya da memnuniyetle bakar. Dolayısıyla "kendinden memnuniyet", kişinin "duygusal doyum"unu ifade eden etkin ve akıldan doğan bir duygudur. "Kendinden memnuniyet" aslında genel ve kapsayıcı

²⁶ IVP25, 558.

²⁷ IVP52S, 575.

²⁸ IVP58S, 578; IIIIDef.Aff.XXVIIIExp. 537; Lat.IIIDef.Aff.28Exp. 222.

²⁹ Spinoza, "Treatise on Emendation of the Intellect", *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley, (New Jersey: Princeton University Press, 1985), 1/8-10. Bu eser Latince orijinal ismine referansla metin boyunca "Spinoza, TIE" olarak kısaltılacaktır.

özelliğe sahip bir duygudur. Bu duygu, bir yandan kişinin kendisine dair tefekkürü sonucunda ulaştığı bir sevinç duygusunu ifade ederken, diğer yandan bu tefekkürü sağlayan, yani insanı bu aşamaya ve kavrayış seviyesine getiren diğer tüm etkin duyguların da sonucunda meydana gelen üst ve kapsayıcı bir duygudur. “Kendinden memnuniyet”, hem kişinin kendi gücünden doğan tekil bir sevinç hem doyuma ulaşmış diğer etkin duygulardan meydana gelen üst bir sevinç duygusudur. Bu noktaya aşağıda Rutherford eleştirisi kısmında tekrar döneceğim.

Spinozacı sistemde yalnızca “duygusal doyum” insanı gerçek anlamda mutluluğa erdirmez. Çünkü akıl ve akıldan doğan duygular insanı tek başına mutlu etmeye yetmez. Spinoza’nın bu çerçevedeki görüşlerine özellikle *Korte Verhandeling Van God, De Mensch En Deszels Welstand* (Tanrı İnsan ve İnsanın Esenliği Üzerine Kısa İnceleme)³⁰ eserinde rastlanmaktadır. Bu doğrultuda Spinoza insanın içindeki güç olan aklın, insanın dışsal şeylerle kurduğu deneyim neticesinde meydana gelen kanıları (*opinion*) yıkamayacağını söyler. Ona göre akıl, deneyim yoluyla oluşan kanıları değil, içsel olarak beliren (*report*) kanıları yok edebilir.³¹ Sırf bu yüzden insan bazen iyi olanı görmesine rağmen kötü olanın peşinden gidebilmektedir.³² Çünkü gerçekte öyle olmasa bile insan iyi olduğuna hükmettiği şeyle bir birlik kurar ve ondan keyif (*enjoyment*) alır. Bu durumda akıl insana daha iyisini gösterse bile insan yine de hoşnut (*enjoyment*) olmaz. Çünkü insanın kendi içinde keyif aldığı şey, aklın gösterdiği ama insanın hoşlanmadığı dışsal bir şey tarafından ortadan kaldırılamaz. Dolayısıyla akıl içsel bir güç olduğu için, içsel olan kanıları ortadan kaldırabiliyorken dışsal olan deneyimlerden kaynaklanan fikirleri her zaman ortadan kaldıramayabilir. Böyle bir şey ancak kendisinden daha güçlü olan başka bir şey tarafından ortadan kaldırılabilir.³³

Buradan hareketle Spinoza, akılla çatışan tüm duyguların kanılardan doğduğunu ve ne kanıların ne de aklın bizi özgürleştirdiğini söyler. Ona göre bizi özgürleştiren “doğru bilgi”dir ve bu bilgi olmaksızın tutkulardan kurtulmamız mümkün değildir.³⁴ KV’de anlatılan bu süreç Spinoza’nın şu sonuca ulaşma nedenidir: “O halde, aklın bizi üstün mutluluğumuza ulaştırma gücü olmadığı için, geriye dördüncü ve son bilgi türünün bizi mutluluğa ulaştırıp ulaştıramayacağını araştırmak kalıyor.”³⁵ Görülen o ki,

³⁰ Bk. Spinoza, “Short Treatise on God, Man and His Well-Being”, *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley, (New Jersey: Princeton University Press, 1985), 1. Bu eser Latince orijinal ismine referansla metin boyunca, “Spinoza, KV” olarak geçecektir.

³¹ Spinoza, KV, 138.

³² Spinoza, KV, 138; III P2S, 496; IV Pref., 543.

³³ Spinoza, KV, 138.

³⁴ Spinoza, KV, 129, 138.

³⁵ Spinoza, KV, 138.

akli kavrayışın insanı mutluluğa erdirtme gücü kısıtlıdır. İnsanı mutluluğa götüren şey, Spinoza'nın burada dördüncü dediği *Ethica*'daki üçüncü bilgi türü olan sezgisel bilgidir.

İnsan sezgisel bilgi sayesinde dışsal şeyin kendisi üzerindeki sonucunu ya da çıkarım yapabildiği kadarıyla kısmî nedenlerini değil, o şeyin kendisini, doğası itibarıyla dolaysız bir biçimde algılar. Akli bilgi (*Ethica*'daki haliyle ikinci tür bilgi) insanın kendi bedeni ile diğer bedenler arasında bulunduğu bir takım ortak özelliklerden hareketle "ortak nosyonlar" oluşturmasına ve bir takım mantıksal çıkarımlara ya da kavramlar arası ilişkiler saptamasına bağlıdır. İnsan hem kendi bedenini bütünüyle bilemediğinden hem dışsal diğer bedenlerin tamamıyla ilişki kurma olanağına sahip olamadığından, akli bilgi insana mutlak anlamda doğru bilgi olanağı sunmaz. Bu bilgi sayesinde insan yalnızca ulaşabildiği kadarıyla ortak özellikler görebilmekte ve bundan hareketle "ortak nosyonlar" ulaştırabilmektedir. Ayrıca akli bilgi aşamasında bilgi, çıkarımlara, mantıksal bağlantılara dayandığı için rasyonel bilgi dolambaçlı bir yola tabidir. Bu ise insana gerçek anlamda mutluluğu sağlamaz. Buna karşın sezgisel kavrayış sayesinde, insan olan-biteni tek seferde ve dolaysızca kavrama imkânına sahiptir.³⁶ Dolayısıyla Spinoza, insana akli bilgi sayesinde ulaşamadığı gerçek mutluluğa, sezgiyle ulaşma imkânı sağlar. Bu doğrultuda burada akli bilgi sayesinde "kendinden memnuniyet" gibi üstün ve etkin bir duyguyla "duygusal doyum"a ulaşan insanın, aşağıda sezgisel bilgidен kaynaklanan ve gerçek mutluluğu sağlayan tam bir "doyum"a ulaşma imkânı irdelenecektir.

2. Zihinsel Dinginlik: Doğru Bilgiden Doğan Hoşnutluk, "Entelektüel Tanrı Sevgisi" ve "Kutluluk"

Bu kısımda zihnin doğru bilgidен kaynaklanan "doyum"u incelenecektir. Elbette "duygusal doyum" da doğru bilgidен kaynaklanan bir "zihinsel dinginlik"tir. Ancak önceki başlıkta ele alınan ve "kendinden memnuniyet" olarak ortaya konulan doyum, zihnin akli bilginin imkânları doğrultusunda eriştiği bir doyumdur. Bu başlıkta ise öncelikle zihnin sezgisel bilgi sayesinde doğru bilgiye erişmesinden kaynaklanan doyumunu, daha sonra ise zihnin duygusal doyumununun sezgi ile ulaştığı en üstün formu ve son olarak zihnin ulaştığı en üstün mutluluğu incelenecektir. "Kendinden memnuniyet"ten "zihinsel dinginlik"e doğru yükselen "içsel huzur", zihnin duygudan duyguya yükseldiği bir doyum değildir. Aksine zihnin tekâmül etmeye açık,

³⁶ "Akli bilgi" ve "sezgisel" bilgi'nin doğru olmak ile yeterli fikirlerden oluşmak bakımından ortaklığına ve kavrayıştaki yöntem ile temsil ettikleri içerik bakımından farklılıklarına dair bir okuma için bk. Sanem Soyarslan, *From Ordinary Life to Blessedness: The Power of Intuitive Knowledge in Spinoza's Ethics, Essays on Spinoza's Ethical Theory*, ed. Matthew J. Kisner – Andrew Youpa, (Oxford: Oxford University Press, 2014), 247-248.

dolayısıyla da değişken olan duygudan, değişmez olan en üstün bilgiye doğru yükseldiği ebedi bir “zihinsel durum”dur. Aşağıda görüleceği üzere “zihinsel dinginlik”, “duygusal doyum”u da kapsayan ve sonsuzluğu deneyimleyen bireysel insan zihninin kendisi dahil her şeyi Tanrı’da bulan, Tanrı’yla olan bağı itibariyle sonsuzluğun ufku altında kavrayan tam ve istikrarlı genel bir “zihinsel durum”dur. Bu çerçevede “zihinsel dinginlik”in kapsamı şu şekilde belirginleştirilebilir:

- i) En temelde zihnin sezgisel kavrayışla ulaştığı yeterli fikirlere ve Tanrı bilgisine dair doyumunu (doğru bilgiden doğan zihinsel hoşnutluk);
- ii) ikinci olarak Tanrı bilgisinden doğan ve “kendinden memnuniyet”in en üstün formu olan “en üstün sevinç”in doyumunu (entelektüel Tanrı sevgisi)
- iii) ve son olarak zihnin Tanrı’ya duyduğu entelektüel sevginin aslında Tanrı’nın insana yönelik sevgisi olduğunu keşfetmesini ifade eden sevginin özdeşliği doyumunu (kutluluk ve kurtuluş).

Burada “doğru bilgiden doğan hoşnutluk”, zihnin salt yeterli fikirlere erişmesinden kaynaklı “zihinsel durum”unu, “entelektüel Tanrı sevgisi” zihnin en üstün “duygu”sunu, “kutluluk” ve “kurtuluş” ise bu zihinsel durum ve duygu neticesinde zihnin ulaştığı yüce bir erdemi ifade eder. Bunların tamamı, zihinde ebedi ve değişmez bir “zihinsel durum”u meydana getirir ki, o da “zihinsel dinginlik”tir.

2.1. Doğru Bilgiden Doğan Zihinsel Hoşnutluk

Spinoza *Ethica* IVApX.IV’te ilk defa “doyum” veya “iç huzur”u bir duygudan (kendinden memnuniyet) ziyade bir “zihinsel durum” (*mental state*) olarak ele alır.³⁷ Bu zihinsel durum, “zihinsel dinginlik” (*satisfaction of mind-peace of mind*) olarak ifade edilen ve en üstün kavrayış olan sezgiyle elde edilen sürekli bir hali ifade eder. Spinoza “zihinsel dinginlik”i, “en üstün insani mutluluk” (*highest human happiness*) ile özdeşleştirir:

O halde, yaşamda elimizden geldiğince aklımızı [*reason*], yani anlama yetimizi [*intellect*] mükemmelleştirmek bilhassa önemlidir. En üstün insani mutluluk, yani kutluluk [*summa homini felicitas seu beatitudo*] bu tek şeyden oluşur. Gerçekten de kutluluk Tanrı’yı sezgisel olarak bilmekten doğan zihinsel dinginlikten [*animi acquiescentia*] başka

³⁷ Buradaki “durum” ya da “hâl”, zihnin bedeninin etkilenişlerine bağlı olarak ulaştığı gelip-gçici değişimlerin fikirlerinden ziyade, sonsuzluğu deneyimleyen zihnin ulaştığı değişmez fikirlerin zihni taşıdığı konumu ifade etmektedir.

bir şey değildir. Anlama yetisini mükemmel kılmak ise Tanrı'yı, sıfatlarını ve Onun doğasından zorunlu olarak çıkan eylemleri anlamaktan başka bir şey değildir. Öyleyse akıl tarafından yönlendirilen insanın nihai amacı, kendisi sayesinde diğer arzularını da denetim altına aldığı en üstün arzusu hem kendisini hem düşünce ufkuna düşen her şeyi yeterli bir şekilde kavramaktır.³⁸

Spinoza burada önce akli (*reason*) anlama yetisi (*intellect*) ile özdeşleştirirken devamında mükemmel olma imkânına sahip olanın anlama yetisi olduğunu söyler. Spinoza sisteminde ekseriyetle akıl, anlama yetisiyle aynı anlamda kullanılırken farklı bağlamlarda anlama yetisinin akli kapsadığı ya da anlama yetisinin bir üst akıl veya daha fazla doğru bilgiye-yeterli fikirlere erişen akıl olduğu görülmektedir. Bu çerçevede aklın ikinci tür bilgiyi temsil ettiği yerde, daha üst ya da gelişmiş bir akıl olan anlama yetisinin üçüncü tür bilgiyi temsil ettiği söylenebilir.³⁹ Üçüncü tür bilgi, daha üst türde bir bilgi olmakla birlikte, akli bilginin insanı mutluluğa eriştirme gücünün kısıtlı olduğu yerde, insanı gerçek anlamda mutluluğa eriştiren bir içeriğe sahiptir. IVP52S2'de insanın anlama gücünün farkında olmasını ifade eden "kendinden memnuniyet", insanın erişmeyi "gerçek anlamda umut edebileceği en üstün şey"⁴⁰ olarak ortaya konulmaktadır. Ancak IVApX.IV ile Spinoza, insanın gerçek memnuniyetini sağlayan şeyin yalnızca sıradan anlamda "aklın rehberliğine göre yaşamak" olmadığını, onun yerine anlama yetisini Tanrı bilgisiyle mükemmelleştirmek olduğunu söyler.⁴¹

"Zihinsel dinginlik" in temelinde, "zihnin" anlama yetisini mükemmelleştirerek ulaştığı "doğru bilgidен doğan hoşnutluk" u (*animus gaudium ex vera cognitione oritur/mind gladness arise from true knowledge*)⁴² vardır. Bu "hoşnutluk", Spinoza'nın TIE'de başlattığı, *Ethica*'da ise nihai formuna kavuşturduğu felsefi projesinin epistemolojik anlamda nihai varış noktasıdır. Söz konusu proje, Spinoza'nın anlama yetisini hayalin edilginliklerinden, hafızanın bulanık çağrışımlarından, hatalı, yanlış, kurguya ve varsayıma dayanan bulanık veya "yetersiz fikirler" den kurtararak, onu tekâmül ettirme veya mükemmelleştirme çabasıdır.⁴³ Buna göre zihin, en değerli parçası olan

³⁸ IVApX.IV, 588; *Lat.*IVApX.4, 284.

³⁹ Benzer bir tespit için bk. Eylem Canaslan, *Spinoza: Yöntem, Tanrı, Demokrasi* (Ankara: Dost, 2019), 89-90.

⁴⁰ IVP52S, 575.

⁴¹ Benzer bir vurgu için bk. Rutherford, "Salvation as a State of Mind", 458.

⁴² VP10S, 603; *Lat.*VP10S, 300.

⁴³ Bu konuda detaylı bir çalışma için bk. Enes Dağ, "Spinoza'nın Hafıza Teorisi: İmgesel Çağrışım, "Gelişkin Bellek" ve 'Kişisel- Aynılık' Problemi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 22/22 (Aralık 2022).

anlama yetisi ile söz konusu engellerden en üstün kavrayış seviyesine (sezgi) ulaşarak kurtulur ve bu sayede tekil şeylerin gerçek nedenine ulaşır. Bu, zihnin Doğa'nın bütünüyle birleşmesinin bilgisi veya zihnin Doğa'yı aslına en uygun şekilde adeta yeniden üretmesidir.⁴⁴ Zihnin ulaştığı bu bilgi, "en yüksek bilgi"dir.⁴⁵ Zihin bu sayede kendisini Düşünen Varlık olan Tanrı'nın bir parçası olarak görür.⁴⁶ Böylece zihin şeyleri "süre"ye bağlı olarak değil, "sonsuzluğun ufku" ya da "belli bir türü" altında kavrar.⁴⁷ Zihnin ulaştığı "Tanrı bilgisi", zihinde doğacak muhtemel tüm şüpheleri, hatalı ve "yetersiz fikirler"i bertaraf eder.⁴⁸ Zihin bu kavrayış sayesinde öyle bir "Tanrı fikri"ne erişir ki, zihindeki Tanrı kavramı, zihnin bütün kavramlarının da nedeni olur.⁴⁹

İnsan "içsel huzur"a "kendinden memnuniyet" duygusuyla belli bir dereceye kadar erişir. Ancak insanın gerçek anlamda ulaşabileceği "içsel huzur"u, yalnızca duygu ile değil, duyguyu da etkin kılma olanağı olan doğru bilgiyle mümkündür. Zihnin doğru bilgiye ya da yeterli fikirlere erişmesini ifade eden "zihinsel dinginlik", en üstün bilme aşamasını gerektirir. O nedenle Spinoza "en üst zihinsel dinginlik [*summa mentis acquiescentia*] bu üçüncü bilgi türünden doğar"⁵⁰ demektedir. Zira "insan zihninin nihai çabası ve en yüce erdemi, şeyleri üçüncü tür bilgi ile anlamaktır."⁵¹ Tanrı'yı bilmek zihnin en değerli çabası ve en üstün iyisi olduğu için, üçüncü tür bilgi zihnin bu çabaya ve üstünlüklere ulaşabilmesinin en doğru ve kesin imkânıdır.⁵² Dolayısıyla zihin şeyleri bu tarz bir kavrayışla bildikçe hem söz konusu çabası amacına ulaşır hem söz konusu erdemi, yani gücü daha çok artar ve genişler.⁵³ Bu ise aşağıda görüleceği üzere insanı olabilecek en üst mükemmelliğe ulaştırır.

İnsan "kendinden memnuniyet" duygusuyla eyleminin ve sevincinin nedeni olarak kendisini görmesine rağmen tam anlamıyla mutluluğa ulaşamaz. Zira insan zihni bu aşamada duyduğu memnuniyet sayesinde yalnızca kendisini idrak eder ve onun "içsel huzur"u "duygusal doyum"u kadardır. Ayrıca bu aşamada insan zihni, akli bilginin el verdiği ölçüde ve

⁴⁴ Spinoza, *TIE*, 11, 41.

⁴⁵ Spinoza, *TIE*, 32.

⁴⁶ Spinoza, *TIE*, 44; IIP11C, 456.

⁴⁷ VP29S, 610.

⁴⁸ Spinoza, *TIE*, 35.

⁴⁹ Spinoza, *TIE*, 41.

⁵⁰ VP27, 609; *Lat.* VP27, 307.

⁵¹ VP25, 608.

⁵² IVP28, 559.

⁵³ Spinoza "erdem" (*virtue*) ile "güç"ü (*power*) aynı anlamda kullanır. Ona göre erdem, insanın bizzat özü, yani doğasıdır ve insanın yalnızca kendi doğasının yasalarından kaynaklanan şeyleri yapabilme gücüdür. Bk. IVDf.8, 547.

duyguları belli bir düzene koyacak nitelikte “yeterli fikirler”e sahiptir. Ancak insan “zihinsel dinginlik” aşamasında artık sezgisel bir kavrayışa sahiptir ve bilginin kesinliği-doğrudan oluşu sayesinde sadece duygularını değil aynı zamanda tüm fikirlerini anlama yetisinin düzenine sokacak bir imkâna ve tamamen “yeterli fikirler”e dayanan bir kavrayışa ulaşır. Bu kavrayış, zihne her şeyi Tanrı’da görmenin, dolayısıyla her şeyi Tanrı ile ilişkilendirmenin ya da Tanrı’yı her şeyin nedeni olarak idrak etmenin zorunlu ve doğrudan imkânını sunar. Bu aşamada zihnin “içsel huzur”u, hem “duygusal doyum”u hem de doğru bilgiden kaynaklanan “zihinsel hoşnutluğu”nu (*mind gladness*) içerir. Zihin bu sayede akli bilginin ulaşamadığı sınırların ötesine geçerek sonsuzluğu deneyimler ve artık eyleminin ve sevincinin nedeni olarak kendisini değil, Tanrı’yı görür. Dolayısıyla “zihinsel dinginlik”in temelinde olan “zihinsel hoşnutluk”, zihnin Tanrı’yı bilmek olan en üstün çabasının, kendi doğasının yasalarından kaynaklanan eylemleri gerçekleştirme gücü olan en üstün erdeminin, etkin sevinç duygularına ve yeterli fikirlere ulaşabilmenin neticesi olan en üstün mükemmelliğinin ve bütün bunlardan ibaret olan en üstün mutluluğunun doyurulması ya da tatmin edilmesi imkânıdır.⁵⁴

İnsanı gerçek ve tam “doyum”a ulaştıran sezgisel bilgi, akıldan doğan genel-geçer bilgiden öte, tekillerin özünü idrak etmenin bilgisidir. İnsan var olan tekil şeyleri bildikçe tekil şeylerin özüne ulaşır ve bu sayede tüm var olanların nasıl Tanrı’ya bağlı olduğunu bilir.⁵⁵ “Zihinsel dinginlik”, zihnin tekil şeylerin özünü ve asli nedenini anlayarak Tanrı’nın bilincine varmasıdır. Zihnin Tanrı’ya dair tefekkürünü sağlayan sezgisel bilgi, şeyleri dolaylı olarak değil, “doğrudan”, “aracısız” ve “tek seferde” ya da “ilk bakışta” (*uno intuito/one glance*) bilmenin imkânıdır.⁵⁶ Dolayısıyla sezgi, mutluluğun veya mükemmelliğin tam tatmin edici nedenidir. Spinoza’nın ifadesiyle “insanlar bu tür bilgiye ne kadar çok erişirlerse o kadar çok kendilerinin ve Tanrı’nın bilincinde olurlar, yani o kadar çok mükemmel ve kutlu olurlar”⁵⁷. O nedenle söz konusu dinginliğin temeli olan “zihinsel hoşnutluk”, zihnin doğru bilgiden ya da yeterli fikirlere ve bu doğruluğun-yeterliliğin nedeni olan Tanrı bilgisinden doğan dolaysız, aracısız ve sezgiye dayanan “doyum”udur. Spinoza’nın bilgi kuramının amaçladığı “doğru” ve “kesin bilgi”ye sahip bir zihnin nihai yetkinliği ve en üst aşaması “zihinsel dinginlik”tir. Dolayısıyla

⁵⁴ VP27Dem., 609.

⁵⁵ IIP40S2, 478; VP36S, 613.

⁵⁶ IIP40S2, 478; *Lat.*IIP40S2, 155.

⁵⁷ VP31S, 610. Spinoza’nın sezgisel bilgiye dair görüşleri pek çok çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Garrett’in bu konudaki çalışması ise referans bir metin değerindedir. Bk. Don Garrett, “Spinoza’s Theory of Scientia Intuitiva”, *Scientia in Early Modern Philosophy*, ed. Tom Sorell vd. (New York: Springer, 2010).

“zihinsel dinginlik”in temelinde zihnin yukarıda ele alınan “doğru bilgiden doğan hoşnutluk”u vardır. Söz konusu “dinginlik” ancak bu “hoşnutluk” temelinden hareketle, “en üstün sevinç duygusu”na ve Tanrı-insan sevgisinin özdeşliğinin idrakiyle de en üstün aşamasına ulaşır.

2.2. Entelektüel Tanrı Sevgisi

İnsanın mutluluğu ya da huzursuzluğu sevgiyle bağlandığı nesnenin niteliğine bağlıdır. İnsanın başına gelen tüm kötülükler sonlu, yani gelip-geçici şeylere duyduğu sevgiden kaynaklanır. Ancak insan ebedi olan Tanrı’ya sevgisini yönlendirince, bu sevgi onun zihnini her türlü kederden arındırılmış bir sevinçle besler. O nedenle Spinoza insanın tüm gücüyle bu sevginin peşine düşmesi ve tüm eylemlerini bu amaca yönlendirmesi gerektiğini söyler.⁵⁸

İnsanın “içsel huzur”u, “kendinden memnuniyet” duygusundan “doğru bilgiden doğan zihinsel hoşnutluk”a doğru yükseldiğinde, insan bu “doyum”un nedeni olarak artık kendisini değil, kendisinin de, bütün bunları elde etmesinin de nedeni olarak Tanrı’yı görür. Diğer bir deyişle, insanın anlama yetisinin faaliyetine dayanan en üst ve gerçek “doyum”una, neden olarak kendi fikri eşlik ettiği gibi, Tanrı fikri de eşlik eder. Yani insan doğru bilgi sayesinde söz konusu “doyum”un doğurduğu sevinci ya da mutluluğu yaşadığında her zaman bu doğru bilginin, sevincin ve mutluluğun nedeni olarak zihninde bir Tanrı fikri ile karşılaşır. Çünkü insan sezgi sayesinde Tanrı’yı doğru bilginin ve doğru bilginin doğurduğu “doyum” olan en üstün duygunun nedeni olarak idrak eder. İnsanın bir “neden” olarak Tanrı’yı görmesi, onun Tanrı bilgisine sahip olduğu anlamına gelir. Tanrı bilgisi ise insan zihninde en üstün duygunun oluşmasına neden olur. Spinoza insanın kendisi ve Tanrı üzerine tefekkürü sonucunda zihninde zorunlu olarak Tanrı’ya yönelik anlama yetisinden doğan bir sevginin, kendi ifadesiyle “entelektüel Tanrı sevgisi”nin (*amor Dei intellectualis/intellectual love of God*) doğduğunu söyler.⁵⁹ “Entelektüel Tanrı sevgisi”, akli bilgi sayesinde “kendinden memnuniyet” duyan insanın, sezgisel bilgi sayesinde Tanrı’dan memnuniyet duymasıdır. “Kendinden memnuniyet” kişinin kendisine dair bilgisini, “entelektüel Tanrı sevgisi” ise kişinin Tanrı’ya dair bilgisini ifade eder. Diğer bir deyişle insan “kendinden memnuniyet” aşamasında sevincinin nedeni olarak kendisini görürken, “entelektüel Tanrı sevgisi”ne ulaştığında sevincinin nedeni olarak Tanrı’yı görür.

Anlama yetisinden doğan “entelektüel Tanrı sevgisi”, zihnin anlama yetisi sayesinde ulaştığı üçüncü bilgi türünün sonucudur. Bu bilgi türü

⁵⁸ Spinoza, *TIE*, 9.

⁵⁹ VP32C, 611; *Lat.* VP32C, 310

"ebedi" (*aeternus/eternal*) olduğu için ondan doğan bu sevgi de elbette ebedi bir sevgidir.⁶⁰ Ancak insan bu ebedi sevgiye, ebedi bilgi olan üçüncü tür bilgiye eriştikten sonra katılır. Aslında insan zihni, anlama yetisi itibariyle Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinin bir parçası olduğu için bu ebedi bilgi ve ebedi sevgiye sahiptir.⁶¹ Ancak aynı zihin, bedeninin de fikri olduğu için, bedeninin etkilenişlerine bağlı oluşan bir takım edilginlikler ve bedenle birlikte var olup bedenle birlikte yok olan hayal ve hafıza gibi güçler zihnin ebedi olanı kavraması önünde birer engel olarak dururlar.⁶² Zihin bu engelleri ne kadar çok aşarsa, o derecede tanrısal anlama yetisinin parçası olan kendi anlama yetisi büyür.⁶³ Yani zihin bu engelleri aştığı oranda, sonsuz kalan ve bedenle birlikte yok olmayan parçası da (anlama yetisi) o oranda artar. Dolayısıyla zihin bedeninin etkilenişlerini ve bu etkilenişlerden ya da onların fikirlerinden doğan duyguları ne kadar çok açık-seçik kavratsa, o kadar çok kendisini onlara karşı edilgin olma durumundan kurtarır; ne kadar çok hayal ve hafıza verilerinin engellerinden sıyrılırsa da o kadar çok şeyleri "en yakın neden"leriyle idrak eder. Bu sayede de zihin, kendi anlama yetisine yoğunlaşarak daha katıksız veya arı bir "doyum"a ya da "içsel huzur"a erişir.⁶⁴ İnsan, sezgi sayesinde ebedi kısmı daha fazla olan bir zihne ulaşarak hem kendisinin tanrısal anlama yetisinin bir parçası olduğunu bilir hem ebedi Tanrı bilgisine ulaşır hem de ebedi Tanrı sevgisine katılır. Zihin bu aşamaya geldiğinde olabilecek "en üst zihinsel dinginlik"e ya da "doygunluk"a öyle bir erişir ki, onun sonsuz kalan kısmı genişledikçe genişler ve bedenle birlikte yok olan kısmı ise pek de önemi olmayan küçük bir parçayı teşkil eder.⁶⁵

"Entelektüel Tanrı sevgisi" zihnin ulaştığı "en üstün sevinç" duygusudur. Bu en üstün sevinç duygusundan doğan "doyum", akıldan doğan ve bu sebeple de "en üstün formuna kavuşma imkânı olan"⁶⁶ "kendinden memnuniyet" in sezgi ile ulaştığı en üstün dereceyi ifade eder:

Kendisini ve duygularını açık ve seçik bir şekilde anlayan kişi, sevinç duyar ve bu sevincine Tanrı fikri eşlik eder. Bu nedenle kişi Tanrı'yı sever ve (aynı mantıkla), kendisini ve duygularını ne kadar çok anlarsa, o kadar çok Tanrı'yı sever.⁶⁷

⁶⁰ VP31, 610; VP33Dem., 611. *Lat.* VP33Dem., 310.

⁶¹ VP33C., 611.

⁶² III P11S, 501; VP21, 607; VP39S, 614.

⁶³ VP33S, 611; VP38S, 613, 614.

⁶⁴ VP4S, 598.

⁶⁵ VP33S, 611; VP38S, 613, 614.

⁶⁶ IVP52, 575.

⁶⁷ VP15Dem., 604.

Kısacası “kendinden memnuniyet” duygusunda kişi kendisini bilir ve kendisi üzerine tefekkür ederek “kendilik bilinci”ne ulaşır⁶⁸, “zihinsel dinginlik” durumunda ise kişi Tanrı’yı bilir ve Tanrı’ya dair tefekkürü sonucunda “Tanrı’nın bilincinde” olur. “Kendilik bilinci”nden doğan duygu “kendinden memnuniyet” olurken, “Tanrı’nın bilincinde” olmaktan doğan duygu “entelektüel Tanrı sevgisi”dir. İlki akıldan, ikincisi anlama yetisinden doğan bir duygu olduğu gibi, ikincisi birincisinin en üstün formudur ve zihnin sezgi sayesinde ulaştığı yeterli fikirlerin hoşnutluğunu gerektirir. Böylece “entelektüel Tanrı sevgisi” duygusal doyumun nihai aşamasıdır ya da insanın duygusal olarak olabilecek en üst seviyede tatmin olmasıdır. Ancak insanın “kendinden memnuniyet” duygusundan “entelektüel Tanrı sevgisi” duygusuna ulaşması için, öncelikle zihnin sezgisel kavrayıştan, yani doğru bilgidan doğan bir “hoşnutluk”a ulaşması gerekir.

2.3. En Üstün İnsani Mutluluk: Kutluluk

İnsan kendi zihninin ebedi kısmını idrak ettiğinde, ebedi bilgiye ve ebedi sevgiye eriştiğinde tüm bunların nedeni ve sonucu olarak Tanrı’yı görür ve böylece Tanrı’ya dair idraki ve sevgisi daha da artarak zihinsel bir kusursuzluğa erişir. Zihnin ulaştığı Tanrı sevgisi, en üstün ve en mükemmel sevinç duygusudur. Spinoza sevincin zihinde neden olduğu bu kusursuzluğa, “kutluluk” der. Diğer bir deyişle “kutluluk”, sevincin neden olduğu zihinsel mükemmellekle donanmış olmaktır.⁶⁹

“Tanrı bilgisi”nden (en üstün bilgi) doğan Tanrı sevgisi (en üstün sevinç) insanın Tanrı’yla birleşmesi veya bütünleşmesidir. İnsanın kutluluğu, yani en üstün mutluluğu onun Tanrı’yla olan bu birliğidir. İnsan bu birlik sayesinde kendisini, diğer var olanları ve Tanrı’yı aracısız ve doğrudan bilir. Çünkü var olan her şey özü sonsuz tek töz olan Doğa yoluyla birbirine ve Tanrı’ya bağlıdır. Spinoza, zihnin Tanrı bilgisine eriştikten sonra onunla sevgiyle birleşmesini “Yeniden Doğuş” (*Rebirth*) olarak ifade eder. Ona göre insanın ilk doğumu zihnin bedenle birleşmesidir. Bedenin eylemesi veya hareketleri bu birleşmeden/birlikten doğar. İkinci doğum, yani “Yeniden Doğuş” ise Tanrı bilgisinden kaynaklanan sevginin tüm etkilerini insanın kendi içinde fark etmesiyle gerçekleşir. Diğer bir deyişle zihin ilk önce beden sayesinde kendi farkına varır, daha sonra ise hem kendisinin hem bedenin var olma ve bilinme sebebi olan Varlığın, yani Tanrı’nın bilgisine erişir. Böylece zihin bilgi ve sevgi bakımından tanrısal olana katılır.⁷⁰ KV’deki bu anlatım *Ethica*’ya geldiğinde şu fikirlerle birbirine bağlanır:

⁶⁸ Ayrıca bk. Dağ, “Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak ‘Ahlaki Farkındalık’”, 1193-1194.

⁶⁹ VP33S, 611

⁷⁰ Spinoza, KV, 138-140.

- i) Zihin bedenin fikridir.⁷¹
- ii) Zihin bedenin etkilenişleri sayesinde kendisini bilir.⁷²
- iii) Zihin Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinin bir parçasıdır.⁷³
- iv) Zihin sezgisel kavrayış sayesinde kendisinin, Tanrı'nın ve diğer şeylerin bilincine varır.⁷⁴
- v) Zihin kendisinin ve Tanrı'nın sonsuz olduğunu bilir.⁷⁵
- vi) Zihnin Tanrı'ya dair bilgisinden Tanrı yönelik entelektüel bir sevgi doğar.⁷⁶
- vii) "Entelektüel Tanrı sevgisi", "zihinsel dinginlik"i oluşturur.⁷⁷
- viii) Zihin tüm bu sevgi ve sevincin nedeni olarak Tanrı'yı görür ve Tanrı'nın da insanı sevdiğini keşfeder.⁷⁸

Böylece insan zihni, Tanrı'nın insana, insanın Tanrı'ya yönelik sevgisinin bir ve aynı sevgi olduğunu idrak eder. Sevgideki bu özdeşliğin idraki, insanı en üstün mutluluk olan "kutluluk" a erıştırir. Dolayısıyla bu süreç KV'de "zihnin Tanrı'yla birleşmesi" ya da "Yeniden Doğuş", *Ethica*'da ise "sevginin özdeşliği" olarak ifade edilir. Bu sevgi, başsız ve sonsuz bir sevgidir;⁷⁹ ancak insan ona sonradan, yani anlama yetisini mükemmelleştirdikten sonra katılır,⁸⁰ bu sevgi sevginin tüm kusursuzluklarına sahiptir;⁸¹ tüm insanlarda ortaktır, o yüzden içinde kıskançlık ve haset barındırmayan tek sevgidir;⁸² ayrıca bu sevgi tüm duyguların en istikrarlısı ve insanın "en üstün iyi"liğidir⁸³.

Spinoza, "kutluluk" u, insanın maruz kaldığı ve yalnızca sonuçlarını yaşadığı, dolayısıyla sürekli bir edilginlik halini ifade eden zihinsel zayıflığın ve mutsuzluğun temeli olan en düşük yetkinlik aşamasından en üstün yetkinliğe veya mükemmelliğe geçiş ya da "kurtuluş" (*salvation*) olarak

⁷¹ IIP13, 457.

⁷² IIP22, 468.

⁷³ IIP11C, 456.

⁷⁴ VP31S, 610.

⁷⁵ VP23+S, 607-608.

⁷⁶ VP32C, 611.

⁷⁷ VP32Dem.+C, 611.

⁷⁸ VP36Dem., 612.

⁷⁹ VP33, 611.

⁸⁰ VP33S, 611; IVApx.IV, 588.

⁸¹ VP33S, 611.

⁸² VP20Dem., 605.

⁸³ VP20Dem.+S, 605.

görür.⁸⁴ “Kurtuluş”, insanın dışsal nedenlerin belirleniminden sıyrılıp her şeyin “yeterli fikirler”le ve “birebir neden”lerle idrak edildiği tanrısal doğaya katılması ve bu sebeple de özgürleşmesi ya da yeniden doğmasıdır. Bunun temelinde insanın ulaştığı “duygusal doyum” ve “zihinsel hoşnutluk” ile “sevginin özdeşliğini keşfetme doyumunu” vardır:

[...] Tanrı kendisini sevdiği için insanı da sever ve bu sebeple Tanrı'nın insana duyduğu sevgi ile zihnin Tanrı'ya yönelik entelektüel sevgisi bir ve aynıdır.⁸⁵

Buradan kurtuluşumuzun [*salus*], yani kutluluğumuzun veya özgürlüğümüzün [*libertas*] nerede oluştuğunu, yani Tanrı'nın sürekli ve sonsuz sevgisinde veya Tanrı'nın insana yönelik sevgisinde olduğunu açıkça anlıyoruz. Bu sevgi ya da kutluluğa Kutsal Metinlerde itibar sevgisi [*gloria*] denmesi boşuna değildir. Çünkü bu sevgi ister zihinle ilgili olsun ister Tanrı'yla ilgili olsun, gerçek anlamıyla itibar sevgisinden ayrılmayan doğrudan bir zihinsel dinginliktir [*animi acquiescentia*]. Zira itibar sevgisi, tıpkı zihinle ilgiliyken olduğu gibi, Tanrı'yla ilgili olduğu sürece insanın neden olarak kendi fikrinin eşlik ettiği bir sevinçtir. Ayrıca zihnimizin özü salt bilgiden oluştuğu, başlangıcı ve temeli Tanrı olduğu için, zihnimizin öz ve varoluş bakımından nasıl tanrısal doğadan kaynaklandığını ve sürekli Tanrı'ya bağlı olduğunu açıkça anlarız.⁸⁶

Öncelikle şunu belirtmeliyim ki, Spinoza'nın burada sözünü ettiği ve kutsal metinlerde “itibar sevgisi” olarak geçtiğini söylediği sevgi, yukarıda hayalden beslenen, kararsız ve değişken, avamın övgüsüyle beslenen, yergisiyle yok olan ve hem zihinsel huzursuzluğa hem toplumsal kargaşaya yol açan “itibar sevgisi”nden farklıdır. İlki hayalden ve yetersiz fikirlerden beslenirken ikincisi anlama yetisinin faaliyetine dayanır ve “zihinsel dinginlik”in bir parçasıdır.

Nasıl ki insan zihni anlama yetisi itibariyle Tanrı'nın sonsuz anlama yetisinin bir parçasıysa, aynı zihnin Tanrı'ya yönelik entelektüel sevgisi de Tanrı'nın kendisini sevmesine neden olan sonsuz sevginin bir parçasıdır.⁸⁷ Dolayısıyla bu sevgi insan zihninin eylemleriyle ilişkilidir. Zira bu sevgi, zihnin kendisini kendi nedeni olan Tanrı fikrinin eşliğinde tefekkür ettiği bir eylemdir. Söz konusu sevgi, aynı zamanda insan zihniyle açıklanabildiği

⁸⁴ VP36S, 612.

⁸⁵ VP36C, 612.

⁸⁶ VP36S, 612; *Lat.* VP36S, 129.

⁸⁷ VP36, 612.

ölçüde Tanrı'nın kendisini bir neden olarak kendi fikrinin eşliğinde tefekkür ettiği bir eylemdir. Dolayısıyla zihnin bu sevgisi, Tanrı'nın kendisini sevmesini sağlayan sonsuz sevginin bir kısmıdır.⁸⁸ İnsan zihni sevgideki bu özdeşliği ya da bir ve aynılığı yakalayınca, edilginliklerin doğurduğu tutsaklıktan olabilecek en üst düzeyde "kurtulur" ve "özgür" olur. Kutlu ve özgür insan, olan-biteni sonsuzluğun bakışı altında idrak ettiği için ebedi sevginin doyumuyla edilgin olan duygular üzerine hakimiyetini çok daha güçlü bir şekilde sürdürür. Ancak Spinoza insana duygularını dizginlediği için ya da duygular üzerine hakimiyet kurduğu için "kutlu" demez, bilakis duyguları denetleme gücünün "kutluluk"tan doğduğunu söyler.⁸⁹

Benzer bir vurguya *Tractatus Theologica – Politicus* (Teolojik – Politik İnceleme)⁹⁰ eserinde de rastlanır. Burada da Spinoza, insanın kendi yararı için her şeyden önce anlama yetisini mükemmelleştirmesi gerektiğini, en mükemmel Varlık olan Tanrı'nın ancak bu yolla bileceğini ve bu bilgiden doğan sevginin insanı hoşnut kılarak onu en üstün mutluluk olan "kutluluk" a erıştirdiğini söyler. Spinoza'ya göre tüm insani eylemlerin yönelmesi gereken nihai hedef bu olmalıdır.⁹¹ Zira "gerçek kurtuluş ve kutluluk zihinsel dinginliği oluşturur ve gerçek dinginlik insanın şeyleri açık-seçik olarak anlamasında bulunabilir"⁹². Dolayısıyla "kutluluk" ve "kurtuluş" zihnin bir bütün olarak eriştiği gerçek ve tam "dinginlik" in nihai aşamasıdır:

Spinoza'nın kutlu insanı, onun "sapiens" (*wise man*) dediği "bilge kişi" dir. Bu kişinin tam karşısında "ignarus" (*ignorant man*), yani "cahil kişi" vardır. "Bilge kişi" ruhsal karmaşaya sürüklenmeyen, duygusal istikrarsızlığa düşmeyen, her şeyin ebedi bir zorunlulukla var olduğunu bilen, kendisinin, Tanrı'nın ve diğer var olanların bilincinde olan, asla var olmaktan vazgeçmeyen ve daima "en üst zihinsel hoşnutluk" olan "gerçek zihinsel dinginlik" e (*vera animi acquiescentia/true peace of mind*) ve en üst "duygusal doyum" olan "entelektüel Tanrı sevgisi" ne ulaşabilen insandır. Buna karşın "cahil kişi", dışsal nedenler tarafından ruhsal huzursuzluklar ve dalgalanmalar yaşayan, kendisine, Tanrı'ya ve diğer var olanlara dair bilinçsiz olan, dışsal nedenlerin sebep

⁸⁸ VP36Dem., 612. M. Ponty'e göre, bu tarz bir yaklaşımla Spinoza, Tanrı'nın insan üzerinden veya insan aracılığıyla kendisini sevdiğinden söz eder. Bk. Maurice Merleau Ponty, *Phenomenology of Perception*, çev. Donald A. Landes, (London-New York: Routledge, 2012), 375.

⁸⁹ VP42Dem., 616.

⁹⁰ Bk. Spinoza, "Theological – Political Treatise", *The Collected Works of Spinoza*, haz. ve çev. Edwin Curley, (New Jersey: Princeton University Press, 1985), 2. Bu eser Latince orijinal ismine referansla metin boyunca Roma rakamlarıyla gösterilen bölüm numaralarıyla birlikte "Spinoza, TTP" olarak kısaltılacaktır.

⁹¹ Spinoza, TTP, IV, 128.

⁹² Spinoza, TTP, VII, 185.

olduğu edilgin halini bırakır bırakmaz var olmayı da bırakan ve ne “duygusal doyum” a ne de “zihinsel dinginlik” e ulaşabilen insandır.⁹³

Böylece Spinoza'nın “içsel huzur” teorisi yukarıdaki çerçeve ve gerekçelendirmelerle ortaya konulmaktadır. Aşağıda ise söz konusu teoriye yönelik bazı noktalarda karşıtlık oluşturan ve literatürde önemli yer edinen iki Spinoza yorumcusunun görüşleri kritik edilecektir. Bu kritik hem yukarıda ortaya konulan içeriğin detaylarını belirginleştirecek hem bu konuda farklı görüşlere ulaşma imkânı tanıyacaktır.

3. Spinoza'nın “İçsel Huzur” Teorisine Yönelik Yorumlar ve Eleştiriler

Bu başlıkta önce D. Rutherford'un, ardından da C. Carlisle'nin ana görüşleri kritik edilecek ve alternatif okuma önerileri sunulacaktır.

Öncelikle belirtmem gerekir ki, Spinoza'da “zihinsel dinginlik” saf anlama faaliyetinin etkinliğinden ya da doğru fikirlerin oluşturduğu kesinlikten doğan bir “doyum” değildir. Zira Spinoza'da “anlama”, “duygu”dan bağımsız bir etkinlik değildir. O nedenle yukarıda akli anlamaya eşlik eden duygunun “kendinden memnuniyet”, sezgisel anlamaya ve ona bağlı olarak oluşan “zihinsel hoşnutluk” a eşlik eden duygunun “entelektüel Tanrı sevgisi” olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla açıktır ki Spinoza'da her anlama faaliyetine bir sevinç duygusu eşlik eder ve bu ise kişinin kendisi üzerine tefekkürü sonucunda kendisine dair farkındalığını arttırır. İnsan daha fazla anladıkça, daha çok yeterli fikir edindikçe daha fazla mükemmelliğe erişir ve bu gelişimin de farkında olur, böylece hem epistemolojik hem psikolojik olarak daha fazla “doyum” a ulaşır.

Yukarıdakine benzer ifadeler Rutherford'da da rastlanır. Ancak Rutherford, “duygu” ve “anlama”nın bir aradlığını “zihinsel dinginlik”in değil, “duygusal doyum”un, yani “kendinden memnuniyet” duygusunun temeli olarak görür.⁹⁴ Fakat bu temellendirmesoru nlu gözükmektedir. Çünkü “zihinsel dinginlik”, tüm anlama ve tüm etkin sevinç duygularının bir aradlığını ve “en üstün anlama” ile “en üstün sevinç duygusu”nu temsil ettiği için, “duygu” ve “anlama”nın bir aradlığını ve insanın kendisi üzerine tefekkürünü bir duyguya hapsetmemek ya da bağlamamak gerekir. Zira “kendinden memnuniyet” duygusu kadar, her biri birer etkin sevinç duygusu olan ve hem bireysel hem toplumsal faydalar doğuran “yürekli” (*animosity/tenacity*) ve “yüce-gönüllülük” (*generosity/nobility*) ile bu duyguların birer türü olan diğer etkin sevinç duygularının her birinde de insanın kendi anlama ve eyleme gücünden doğan bir tefekkür söz

⁹³ VP42S, 616-617; *Lat.* VP42S, 317.

⁹⁴ Rutherford, “Salvation as a State of Mind”, 454.

konusudur.⁹⁵ Ayrıca her ne kadar "zihinsel dinginlik" aşamasında kişinin kendisine dair farkındalığı, onun Tanrı'ya dair farkındalığına dönüşse de aslında bu aşamada kişi tam anlamıyla kendi farkına varır ve nasıl tanrısal olanın bir parçası olduğunu idrak eder.

Rutherford'un bu görüşünün gerisinde onun Spinozacı "doyum" kavramını tek düze olarak görmesi yatmaktadır. Rutherford, "kendinden memnuniyet" ve "zihinsel dinginlik"i aynı duygu olarak görür.⁹⁶ Ona göre "zihinsel dinginlik", "kendinden memnuniyet" in daha üst bir formu ya da daha gelişmiş bir biçimidir. Rutherford, ikinci ve üçüncü bilgi türleri arasındaki farklılığın, bu aynı duygu olan iki farklı "doyum" u birbirinden ayırmamıza yol açtığını söyler. Buna göre "kendinden memnuniyet" duygusu, aklın rehberliğinde insanın ulaşabildiği üstün bir duygu iken, "zihinsel dinginlik" yalnızca sıradan bir şekilde "aklın rehberliğinde" yaşamak istemeyen insanın anlama yetisini Tanrı bilgisiyle mükemmelleştirerek "kurtuluş"a ve "kutluluk"a ulaşmasını sağlayan daha üst bir duygudur.⁹⁷

Ben burada Rutherford'un aksine "kendinden memnuniyet" in bir duygu olduğu yerde, "zihinsel dinginlik" in bir duygudan ziyade üstün bir "zihinsel durum" u (*mental state*) ya da "zihinsel hal" i ifade ettiğini savunuyorum. Elbette her duygu bir "zihinsel durum" u ifade eder; ancak Spinoza'nın "zihinsel dinginlik" olarak ifade ettiği "zihinsel durum", yalnızca spesifik bir

⁹⁵ IIP59S, 529, 530; *Lat.*IIP59S, 215, 216. Bu tarz duygularda, insan duygunun bizatihi nedeni olarak kendisini gördüğü için kendi zihinsel gücünün de farkına varır. IIP59S'de bu tarz duygular "zihinsel duygular" (*affects of mind*) olarak geçer. Spinoza IIP59'da özel olarak "kendinden memnuniyet" duygusundan bahsetmese bile, buradaki ifadeler "kendinden memnuniyet" duygusunun ele alındığı pasajlardaki ifadelerle örtüşmektedir. Aslında "kendinden memnuniyet" duygusu, akıldan doğan tüm duyguların oluşturduğu bir "doyum" olduğu için "zihinsel duygular"ın oluşturduğu etkinliğin neticesidir. Ayrıca "zihinsel duygular", yorumcular tarafından "bilişsel duygular" (*cognitive affects*) olarak da isimlendirilmektedir. Bu konuda E. Marshall'ın çalışması daha dikkate değer ve diğerlerini de kapsayıcıdır. Bk. Eugene Marshall, "Spinoza's Cognitive Affects and Their Feel", *British Journal for the History of Philosophy* 16/1 (Mayıs, 2008). Bununla birlikte Spinoza, başta "yüreklilik" ve "yüce-gönüllülük" olmak üzere "zihinsel duygular"ın tamamını "karakter sağlamlığı" veya "metanet" (*fortitudo*) duygusuna bağlar. Gerçekten de bu duygu tüm yeterli fikirlerden türeyen duyguların birleşimi olarak tanrısal anlama yetisinin bir parçası olan insan zihninin asıl ve sağlam karakterini oluşturur. Smith, "kendinden memnuniyet" duygusunun temelinde "karakter sağlamlığı" duygusunun olduğunu söyler. Ona göre bu duygu, kendi durumunu, içinde bulunduğu nedensel bağlantılara göre idrak eden ve buna göre kararlı ve sorumlu bir şekilde bulleyen özgür bireyin erdemidir. İçsel olan bu erdem başka insanların takdirine ya da iyi görüşlerine bağlı değildir, ondan ziyade kişinin kendisine dair sahip olduğu nitelikli takdirine ve iyi görüşlerine bağlıdır. Bu düşünce en iyi ifadesini kişinin kendisine dair memnuniyetini ifade eden bir duyguda (*self-esteem*) bulur. Bk. Steven B. Smith, *Spinoza's Book of Life: Freedom and Redemption the Ethics*, (New Haven-London: Yale University Press, 2003), 200, 201.

⁹⁶ Rutherford, "Salvation as a State of Mind", 450, 459.

⁹⁷ Rutherford, "Salvation as a State of Mind", 458, 460, 471.

duygunun zihinde oluşturduğu bir hal değildir. Aksine “zihinsel dinginlik”, şeyleri yakın nedenleriyle bilmenin ve insanın hem kendisinin hem Tanrı'nın hem de diğer var olanların bilincinde olduğu ve tüm var olanları Tanrı'ya olan bağlılığıyla bildiği üstün bir bilgi durumunu veya ıslah edilmiş, mükemmelleştirilmiş bir anlama yetisinin yeterli fikirlere ulaşabilme gücünü ifade eder. Sezgisel kavrayış aşamasında biri bilgiye dayalı “zihinsel bir durum”, diğeri bu “durum” sayesinde insanın ulaştığı “en üstün bilgi”den doğan “en üstün duygu” meydana gelir. Zihinde meydana gelen bu daimî ve değişmez durum “zihinsel hoşnutluk” olurken, zihnin bu dinginliğini sağlayan Tanrı bilgisiyle eriştiği duygu “entelektüel Tanrı sevgisi”dir. Tanrı'ya yönelik bu sevgi, zihnin en üstün sevinç duygusunu ifade ettiği gibi, geride “kendinden memnuniyet” dahil, “yüreklilik”, “yüce-gönüllülük” gibi etkin sevinç duygularının tamamını da içerir. Ancak Rutherford zihinde oluşan duygu ile zihinde meydana gelen sabit durumu birbirinden ayırmayıp ikisini de duygu olarak görür. Ona göre “zihinsel dinginlik”, “kendinden memnuniyet” duygusunun daha üst bir duygusudur. Rutherford'un burada kaçırıldığı noktalar şunlardır: i) “kendinden memnuniyet” hem bir “duygu”dur hem de değişkendir, “zihinsel dinginlik” ise bir duygudan öte doğru bilgiden kaynaklanan genel, değişmez, ebedi bir “zihinsel durum”dur; ii) “kendinden memnuniyet”in en üstün formu ve onun sabit bir noktaya ulaşmış biçimi “entelektüel Tanrı sevgisi”dir. Dolayısıyla “kendinden memnuniyet” zihnin duyguya dair akıl düzeyindeki eksik “doyum”unu, “zihinsel dinginlik” ise zihnin doğru ve kesin bilgiden ya da “yeterli fikirler”den doğan ve “en üstün duygu”yu da kapsayan tam ve gerçek “doyum”unu ifade eder.

“Duygu”nun da tıpkı “fikir” gibi “zihinsel bir durum” olduğuna yönelik bir itiraza karşı ise şunlar söylenebilir: “Kendinden memnuniyet” duygusu, bir duygu olarak “kibir”den, “kendini aşırı önemseme”den, “pişmanlık”tan, hayali algılarla beslenen “itibar sevgisi”nden vb. arındırılması gereken bir duygudur. Ancak “zihinsel dinginlik”, zihnin “kendinden memnuniyet”in kendilerinden ayrılması gereken tüm edilgin duygulardan arındığı, hayal ve hafıza bariyerlerinin engellerinden sıyrılıp anlama yetisinin fikirleriyle kavradığı ve zihnin geriye kalan sonsuz parçasıyla tanrısal doğaya katıldığı daha geniş bir arınmışlığı gerektirir. Dolayısıyla “kendinden memnuniyet” duyguya dair daha spesifik ve değişken bir “zihinsel durum” iken “zihinsel dinginlik”, “kendinden memnuniyet”i de kapsayan daha genel ve sabit bir “zihinsel durum”dur. O yüzden “kendinden memnuniyet” bir duygu olarak bir “zihinsel durum”u ifade ederken, “zihinsel dinginlik” duygu, fikir, bilgi, kutluluk, kurtuluş, özgürlük ve sonsuzluğa katılma gibi pek çok “zihinsel durum”u içerir. Dolayısıyla ilki insana yalnızca “memnuniyet” fikri verirken diğeri bir bütün olarak insana gerçek bir “hoşnutluk”, tam bir “tatminlik”,

kusursuz bir "dinginlik" ve Tanrı'ya katılmanın, onunla birleşmenin eşsiz "huzur"unu yaşatır.

Yukarıdaki doğrultuda ayrıca şunu da eklemek gerekir: Spinoza *Ethica*'da "kendinden memnuniyet"i geniş kapsamıyla "duyguların doğası"nı incelediği III. Bölüm'de ele alıp hatta bir duygu olarak doğrudan tanımlarken, "zihinsel dinginlik"i ise "zihnin kurtuluşu"nu ele aldığı V. Bölüm'de ortaya koyar. "Zihinsel dinginlik", üçüncü bölümde asla geçmez. Bu süreçte IV. Bölüm ise başlarda "kendinden memnuniyet" in sonlara doğru ise "zihinsel dinginlik" in ele alındığı bir bölüm olarak köprü vazifesi görür. Dolayısıyla Rutherford'un dediğinin aksine, "zihinsel dinginlik", "kendinden memnuniyet"le üst bir formu olarak eşleşen salt bir duygu değildir.

Carlisle'nin "içsel huzur" teorisine dair görüşlerine gelindiğinde, onun söz konusu fikirlerinin şu temelden hareketle açıklamaya sahip ve eleştiriye açık olduğu görülür: Yukarıda detayları ortaya konulduğu üzere, Spinoza "kendinden memnuniyet" duygusunu akıldan doğan ve sezgi ile en üstün formuna (entelektüel Tanrı sevgisi) kavuşan bir duygu olarak niteler.⁹⁸ Ancak "zihinsel dinginlik" yalnızca sezgi ile oluşan ve temelinde "doğru bilgiden kaynaklanan hoşnutluk" olan bir doyum olarak ifade edilir. Dahası giriş kısmında da belirtildiği üzere Spinoza "hayali", "akli" ve "sezgisel" olan üç farklı bilgi türünden söz eder. Carlisle ise Spinoza'nın her bilgi türüne denk düşen bir "doyum teorisi"nin olduğunu iddia eder. Ancak Spinoza'nın söz konusu teorisi bilgi türlerine göre derecelenen bir içerikte değildir. Zira akli bilgi sayesinde yalnızca "duygusal doyum" söz konusu iken, sezgisel bilgi sayesinde "duygusal doyum"dan öte "doğru bilgi"den, "kutluluk" ve "kurtuluş"tan doğan ayrı ve bu kavrayış düzeyiyle ilk defa ortaya çıkan bambaşka bir doyum söz konusudur. Her şeyden önce doyumların türü farklı olduğu için farklı bilgi türleriyle yükselen dereceli bir doyum fikrine rastlanmaz. Zira akli bilgi sayesinde insan kendinden daha az memnuniyet duymakta ve sezgisel bilgi ile kendinden daha çok memnuniyet duymakta denilemez. Ondandır ki, akli bilgi ile kendinden memnuniyet duyan insan, sezgisel bilgiye eriştiğinde artık kendinden öte Tanrı'dan memnuniyet duyar, ki buna da Tanrı bilgisinden doğan "entelektüel Tanrı sevgisi" demektediriz. Ayrıca, birinci tür bilgiye denk düşen "kendinden memnuniyet" düzeyinde bile bir "doyum" söz konusu değildir. Dolayısıyla burada dereceli bilgi türlerine göre yükselen tedrici bir "doyum" tezi problemli gözükmektedir.

Carlisle, birinci türden bilginin denk düştüğü "kendinden memnuniyet" duygusu için özellikle IIP30'u ve IIP51'i referans göstermekte ve böylesi bir bilgi aşamasında "kendinden memnuniyet" in "boş", "istiktarsız", "dalgalı"

⁹⁸ IVP52, 575; VP15Dem., 604.

veya “değişken” de olsa bir tür “doyum” olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁹ Carlisle IIP30’da “birisi başkasını sevinçle etkilediğini hayal ettiği bir şey yapmışsa, neden olarak kendini görme fikrinin eşlik ettiği bir sevinçle etkilenecektir, yani kendisine sevinçle bakacaktır” ifadesini vurgulamakta ve burada Spinoza’nın “kendinden memnuniyet”i hayal ile ilişkilendirdiğini söylemektedir.¹⁰⁰ Carlisle, aynı şekilde IIP51’e de referans göstermekte, burada geçen “insanın sevinç ya da keder doğurduğuna inandığı, bu yüzden de gelişmesi ya da engellenmesi için çaba sarf ettiği şeyler salt hayalidir” ifadesini alıntulamakta ve Spinoza’nın burada insan doğasının ve yargısının tutarsızlığına işaret ettiğini hatırlatmaktadır. Ayrıca Carlisle Spinoza’nın IIP51’de “kendinden memnuniyet” ile “pişmanlık”ı birbiriyle ilişkilendirdiğine ve insanın özgür olduğuna inandığı için bu duyguların kendisinde şiddetlendiğine dikkat çekmektedir.¹⁰¹

Bu doğrultuda, öncelikle Carlisle’nin IIP30 referansı ve söz konusu iddiası mercek altına alındığında, Spinoza’nın burada “kendinden memnuniyet” duygusuna doğrudan yer vermediği görülür. Spinoza, IIP30’da değil, ancak IIP30S’de ilk defa “kendinden memnuniyet”ten bahseder ve onu “içsel bir neden fikrinin eşlik ettiği sevinç” olarak tanımlar. Kişi eğer kendisinde ya da kendisi aracılığıyla bir başkasında meydana gelen sevincin nedeni olarak kendisini görüyorsa, bu onun kendisine dair bir bilince sahip olduğunu gösterir. Kişi bu bilince ve sevincin nedeni olarak kendisini görme idrakine, birinci tür bilginin ifade ettiği kör rastlantılar ve Doğa’nın rastgele düzenine bağlı olarak zihinde meydana gelen kanular, sanılar ya da bölük-pörçük fikirlerle ulaşamaz. Kişinin bir şeyin nedeni olarak kendisini görme fikri, yeterli ya da upuygun bir fikirdir. Spinoza’nın IIP30’da bunu hayalle ilişkilendirmesi ve IIP30S’de de “kendinden memnuniyet”i doğuran “içsel nedenin eşlik ettiği sevinci” bu temele dayandırması onun hayal teorisinin çifte doğasıyla açıklanabilir.

Spinoza’nın hayal teorisi iki yöne sahiptir. Birincisi IIP17S’de ortaya konulan ve mevcut olarak hazır bulunmayan bir şeyin zihnimizdeki imgesi sayesinde onu varmış gibi gösteren ve zihnin bu imgeyi hayal ile canlandırıldığını ifade eden yöndür. Bu yönüyle hayal, birinci tür bilginin konusunu teşkil eder ve insan imgenin konusu olan şeylere dair kanulara, sanılara ya da bölük-pörçük fikirlere sahip olur. Bu bilgi ile insan kendisinin ve dışında olan-biten şeylerin bilincinde olmadığı gibi şeylerin nedenlerini idrak etmez, yalnızca sonuçlarını algılar, onlara maruz kalır. Hayalin ikinci yönü ise IIP55S ve VP6S’de ortaya konulan ve “belirgin hayal” olarak ifade edilebilen yönüdür.

⁹⁹ Carlisle, “Spinoza’s Acquiescentia”, 15-19.

¹⁰⁰ Carlisle, “Spinoza’s Acquiescentia”, 15.

¹⁰¹ Carlisle, “Spinoza’s Acquiescentia”, 15.

Bu tarz bir hayal, birincinin aksine, hayalin anlama yetisinin kavrayışına engel olmaktan ziyade yardımcı olan, köreltmekten ziyade onu besleyen bir içeriğe sahiptir. "Belirgin hayal", insana şeyleri nedenleriyle birlikte algılama imkânı sunar veya bu imkânâ ulaşma noktasında anlama yetisine yardımcı olur. Dolayısıyla Spinoza'nın IIP30S'de ortaya koyup IIP30'a dayandırdığı "içsel bir neden fikrinin eşlik ettiği sevinç" in hayal ile ilişkisi bu bağlamda okunmalıdır. Zira kişi ancak "belirgin" bir hayal sayesinde hem kendisinde hem başkasında meydana gelen sevincin nedeni olarak kendisini görür ya da her iki sevincin nedenine "içsel bir fikir" veya "kendilik fikri" eşlik eder. O nedenle "kendinden memnuniyet", hayalin birinci yönüyle zihinde oluşan algı sayesinde değil, hayalin ikinci yönü olan "belirgin" hayalle zihinde meydana gelen bir duygudur. Buradan hareketle Carlsisle'nin iddia ettiği gibi, IIP30 ya da IIP30S'den "kendinden memnuniyet" in birinci tür bilgiden doğan bir duygu olduğu çıkarılamaz görünür.

Carlsisle'nin IIP51 referansına odaklanıldığında ise özellikle alıntılanan metinle ilişkilendirilen fikirlerin IIP51'de değil, IIP51S'de geçtiğini söylemek gerekir. Dolayısıyla önerme notuna (*scholium*) yapılması gereken referansın önermeye yapılması hatası göz ardı edilecekse şunları söylemek mümkündür: Spinoza IIP51S'de bir tür "ahlaki görecelilik"ten bahsederek aynı şeylerin farklı insanlar için farklı yargılara neden olduğunu, dahası aynı şeyin aynı insanda bile farkı zamanlarda farklı şekillerde değerlendirildiğini söylemektedir. Spinoza bu durumu insan doğasının ve yargısının tutarsızlığını ifade ettiğini, insanın sevinç getirdiğine inandığı için geliştirmeye/ziyadeleştirmeye, keder getirdiğine inandığı için engellemeye çalıştığı şeylerin hayalden kaynaklandığını söyler. Bunun sebebi, şeylerin insan yargısından bağımsız doğal ve değişmez bir zorunluluğa sahip olması, farklılığın ise yalnızca beden etkilenme durumuna göre insanın yargı ya da değerlendirmesinde bulunmasıdır. Gerçek bu olduğu için, insanın kederine de sevincine de neden olan yine insanın kendi yargıları olmaktadır. Burada insanın yargıları gerçekte olan ile uyduğunda insana sevinç getirirken, aynı yargılar gerçekte uyuşmak yerine dışsal nedenlere maruz kalmanın veya onların tesiri altında bulunmanın neticesinde oluştuğunda da insana keder getirmektedir. Ancak ilkinde insan kendi sevincinin nedeni olarak kendisini görebilirken ikincisinde kendi kederinin nedeni olarak kendisini göremeyebilir. Bu durumun yalnızca bir istisnası vardır ki, o da Spinoza'nın IIP51S'de "kendinden memnuniyet" ile birlikte tanımladığı "pişmanlık"tır. Buna göre "pişmanlık", "kişinin neden olarak kendini görme fikrinin eşlik ettiği keder"dir. "Kendinden memnuniyet" ise "kişinin neden olarak kendini görme fikrinin eşlik ettiği sevinç"tir. Ancak kişinin sevincine ya da kederine neden olarak kendisini görmesi hayal ile ilişkilendirilemez. Zira bu tarz

bir kavrayış farkındalık gerektirir ve kişinin neden olarak kendini görme farkındalığı hayalden değil en temelde akıldan beslenir.

Bununla birlikte, IIP51S'yi iki kısımdan oluşan bir önerme notu olarak okumak daha elverişli ve tutarlı gözükmektedir. Buna göre birinci kısım, şeylere yönelik farklı değerlendirmelere göre oluşan yargılardaki istikrarsızlığı ve insan doğasının maruz kalma etkilenişlerine göre kendisinde oluşan tutarsızlığı ele almaktadır. Söz konusu bu istikrarsızlık ve tutarsızlık sevinç ve kederin de dalgalanmasına neden olmaktadır. İkinci kısımda ise Spinoza "kendinden memnuniyet" ve "pişmanlık"ın sırasıyla neden olarak kişinin kendi fikrinin eşlik ettiği sevinç ya da keder olarak ortaya koymaktadır. Ancak burada bu iki duygunun bir istikrarsızlığa ya da tutarsızlığa yol açtığı veya bir istikrarsızlığın ya da tutarsızlığın sonucunda meydana geldiğine dair bir ima ya da vurgu söz konusu değildir. Ayrıca böylesi bir ima ya da vurgu, III. Bölüm'ün sonunda yer alan ve duyguların doğrudan tanımlarının yer aldığı kısımda tanımlanan ve "neden olarak içsel bir şeyin fikrinin eşlik ettiği" duygular olarak ifade edilen "kendinden memnuniyet" ve "pişmanlık" duygularının tanımlarına da aykırı olurdu.¹⁰² Dolayısıyla IIP51S'deki istikrarsızlık ya da tutarsızlık insanın dışsal şeylere maruz kalma sonucunda sürekli yetersiz fikirlere ve hayali düşüncelere sahip olmasından kaynaklanır. Ancak "kendinden memnuniyet" de "pişmanlık" da edilgin bir durumu ifade eden duygular değildir. Hatta "pişmanlık" duygusu her ne kadar kedere yol açan bir duygu olsa da yine de neden olarak kişinin kendi fikri ya da kendi üzerine tefekkürü sonucunda meydana geldiği için bir edilginliği ifade etmez.¹⁰³ Böyle bir durumda insan akılla yönlendirildiği için, söz konusu keder de insan doğasının zorunluluğundan çıkmaktadır.¹⁰⁴

Bu fikirlerden hareketle Carlisle'nin iddia ettiğinin aksine, "boş", "anlamsız", "dalgalı" veya "değişken" de olsa birinci tür bilgi olan hayalden beslenen bir "kendinden memnuniyet" duygusu Spinoza'nın sistemi açısından tutarsız görünmektedir. Böyle bir duygu olsa olsa avamın övgüsüyle beslenen ve sürekli dışsal nedenlere bağlı olan "itibar sevgisi" (*love of esteem*) duygusudur.¹⁰⁵ Dolayısıyla dışsal nedenlerden kaynaklanan ve bir tür "kendini beğenme" olan "itibar sevgisi" ile bir içsel nedeni gerektiren ve kişinin kendisi üzerine tefekkürü sonucu meydana gelen "kendinden memnuniyet" (*self-esteem*) duygusunu birbirine karıştırmamak gerekir. Spinoza, "boş olarak ifade edilen itibar sevgisi, yalnızca avamın görüşüyle

¹⁰² IIIDef.Aff.XXIVExp. ve Def.Aff.XXV, 536.

¹⁰³ IIIDef.Aff.XXVII, 536.

¹⁰⁴ IVP59Dem., 579.

¹⁰⁵ IIIDef.Aff.XXX, 538; IVP58S, 578.

özendirilen bir kendinden memnuniyettir"¹⁰⁶ derken hem söz konusu ayrıma işaret etmekte hem "itibar sevgisi"nin "kendinden memnuniyet" in bir türü olamayacağını vurgulamaktadır. Zira "kendinden memnuniyet" in temeli akıldır, beslendiği kaynak ya da gerektirildiği neden içseldir. Ayrıca bu duygu "itibar sevgisi"nin istikrarsız doğasına karşın,¹⁰⁷ hiçbir zaman akılla çatışmaz, istikrarlı bir gelişim kaydeder ve sırf akıldan doğduğu için de en üstün formuna kavuşma imkânına sahiptir.¹⁰⁸

Anlaşıldığı üzere, Rutherford'un aksine "kendinden memnuniyet" bir duygu, "zihinsel dinginlik" ise genel bir "zihinsel durum"dur. Aynı şekilde Carlisle'nin de aksine söz konusu memnuniyeti ve dinginliği ifade eden "içsel huzur", bilginin türlerine göre derecelenen ve özellikle de hayalden kaynaklanan bir içerikte değildir. Bununla birlikte her ne kadar Rutherford ve Carlisle farklı şekillerde anlamış olsalar bile, iki yorumcunun da metninde "kendinden memnuniyet" ile "zihinsel dinginlik" gerek kavramsal olarak gerekse de "doyum"un derecesi açısından farklılıklarıyla net bir şekilde ortaya konulmuştur. Diğer bir deyişle Rutherford'un ve Carlisle'nin metinlerinde Spinoza referanslarından hareketle nerede "kendinden memnuniyet"ten, nerede "zihinsel dinginlik"ten söz ettikleri açıktır. Ancak, konuyu müstakil bir şekilde ele almasa bile Spinoza'nın bilgi teorisi bağlamında konuya değinen Margaret D. Wilson, iki kavramı da tek bir kavramla (*self-contentment*) karşılamıştır. Wilson, IIIDef.Aff.XXV'teki "kendinden memnuniyet" tanımına atıfta bulunurken de IVApX.IV'deki sezgiden doğan ve kutlulukla özdeşleştirilen "zihinsel dinginlik" in geçtiği metni alıntılarken de "self contentment" kavramını kullanmaktadır.¹⁰⁹ Wilson'un Türkçeye "kendinden razı olmak" olarak çevrilebilen "self-contentment" kavramı olsa olsa "kendinden memnuniyet" duygusuyla eşleştirilebilir. Dolayısıyla Wilson'un "zihinsel dinginlik" i dışarıda bırakan söz konusu kullanımı bariz bir özensizliği ve eksikliği ifade ediyor görünmektedir.

Sonuç

Açıktır ki, insanın gerçek "doyum" ya da "içsel huzur" u, elde ettiği bilginin doğruluğuna veya yeterliliğine bağlıdır. Doğru bilgiye erişme, insanın kendi anlama yetisini olabildiğince edilgin engellerden sıyırması ya da arındırmasıyla mümkündür. Ancak insan sonlu bir varlık olduğu için hiçbir zaman bütünüyle edilgin duygulardan, yetersiz fikirlerden ya da irrasyonel durumlardan kurtulamaz. "Zihinsel dinginlik", insanın bu olumsuz ya

¹⁰⁶ IVP58S, 578.

¹⁰⁷ IVP58S, 578.

¹⁰⁸ IVP52, 575.

¹⁰⁹ Margaret D. Wilson, *Spinoza's Theory of Knowledge*, The Cambridge Companion to Spinoza, ed. Don Garrett, (New York: Cambridge University Press, 1996), 127, 128.

da edilgin süreçlerden kurtulması derecesine bağlıdır. Zihinsel ya da içsel huzursuzluk ise bu edilgin süreçlerin gücü ya da etkisi nispetindedir. İnsan kendisinden ayrılamaz bir biçimde Doğa'nın bir parçası olduğu için belirlenmişliğe ve zorunluluğa tabiidir. Ayrıca dış nedenlerin gücü her zaman insanın gücünü aşabilecek bir içeriktedir. Ancak tüm bunlara rağmen, Spinoza insana olabildiğince daha güçlü, olabildiğince dışsal nedenlerin tahakkümünden kurtulan ve mümkün merteye yeterli fikirlere, açık-seçik anlaman bir zihne sahip olması için ona gereken rehberliği sunmak ister. Deyim yerindeyse onun felsefesi tam da böyle bir rolü üstlenir.

İnsan zihni, kendi bedeninin fikri olduğu için olan-biten her şeyi kendi bedeni üzerinden deneyimler. Zihnin kendi bedenini bilmesi, onun dünyayı, evreni, tüm var olanları ve hatta Tanrı'yı bilmesi demektir. Zihin kendi bedenini, bedeninin kurduğu ilişkiler neticesinde meydana gelen "etkilenişler" aracılığıyla bilir. Her etkileniş zihinde bir fikre tekabül eder ve her fikirden bir duygu doğar. Duygu, insanın varoluş serencamında içinde bulunduğu hali, fikri, gücü ve erdemi temsil eder. Dolayısıyla duygu, bir bakıma insanın yaşadığı deneyimler sonucu sahip olduğu kişiliği ya da oluşturduğu karakteridir. O nedenle Spinoza edilgin duygulardan etkin duygulara doğru insanın yaşamda kalma çabasını, olabilecek en üstün formlara ulaşabilen bir tekâmül süreci olarak ele alır. İnsanı darlığa, zorluğa, sıkıntıya koyan, kendisini küçümsemesine neden olan; kendisini neşelendiren, kendisine sevinçle bakmasını, kendisinden razı ve memnun olmasını sağlayan hep duygulardır. Bu makalenin konusu olan "kendinden memnuniyet", "entelektüel Tanrı sevgisi", "kutluluk" ve onların tam karşısında bulunan "pişmanlık", "zihinsel huzursuzluk" ya da "ruhsal zayıflık" vb. sevinç ve kedere neden olan tüm süreçler ya birer duygu halidir ya da duygular neticesinde zihinde oluşan birer durumdur. İnsanın gerçek "içsel huzur"u ya da en üstün mutluluğu, zihnin değişken duygulardan bilgiye doğru yükselen sabit "zihinsel durum"lara erişmesiyle mümkündür.

Spinoza'nın "içsel huzur" teorisi, hayalin edilginliğiyle ilişkilendirilecek bir yana sahip değildir. Söz konusu huzura ya da tatminliğe sezgiyle ulaşılır ve akıl sezgi için bir temel görevindedir. "Kendinden memnuniyet", bir duygu olarak akıldan sezgiye ulaştığında Tanrı'dan memnun olmaya dönüşür. Başlangıç itibariyle insanın "duygusal doyum"u gelişim veya tekâmül gösterir, dolayısıyla değişkendir. Ancak "zihinsel dinginlik", zihinsel bir hal ya da durum olarak yalnızca sezgi ile ulaşılan istikrarlı ve sabit bir "içsel huzur"u ifade eder. Söz konusu dinginlik ile zihin, Tanrı'nın sonsuz aklının bir parçası olan kendi anlama yetisinin bu sonsuzluğunu idrak eder. Diğer bir deyişle "zihinsel dinginlik", zihnin sonsuzluğu deneyimlemesidir. Zaten bu deneyimden doğan sevinç, zihnin Tanrı'ya entelektüel bir sevgi duymasının

da nedenidir. Dolayısıyla hem "kendinden memnuniyet"i hem "zihinsel dinginlik"i bir duygu olarak göremeyiz. İlki değişen ve gelişen bir duyguyu ifade ederken ikincisi hem duyguyu hem doğru bilgiyi hem de sonsuzluğun idrakini, deneyimini ve sevgisini içeren, sabit ve nihai tekâmül aşamasına erişen zihnin genel halini ya da durumunu ifade eder. Ancak söz konusu "duygusal doyum" ve "zihinsel dinginlik"le birlikte insan kendisini Tanrı'da bulur, Tanrı'da bilir ve Tanrı'da hisseder.

Spinozacı etiğin ve hatta onun temelindeki epistemolojinin hedeflediği nihai aşama insanın "zihinsel dinginlik"e ulaşmasıdır. Söz konusu "dinginlik", zihnin en üstün bilgi ve duyguyla ulaştığı ebedi ve sabit bir "zihinsel durum"dur. Bu, zihnin bir tür durulma, sükûnete kavuşma halidir. Ancak bu "durum" bir hareketsizlik ya da atalet hali değildir, aksine doğru bilginin kesinliğinden ve duyguların etkinliğinden doğan aktif bir sükûnet durumudur. Buradaki sabit olma, durulma ya da sükûnet, insanın yetersiz fikirlerin ve edilgin duyguların doğurduğu dalgalanmalardan, tutarsızlıklardan arınmanın ve ne yapacağını bilemez şekilde bir oraya bir buraya savrulmaktan kurtulmanın rahatlığıdır. İnsanın doğanın genel düzenine göre oluşan dışsal nedenlerin deyim yerindeyse oyunağı olmaktan çıkmasının, anlama yetisinin gücüyle olan-biteni kesin ve birebir nedenleriyle sakin ve ferah bir kavrayışla idrak edebilmesinin imkânıdır.

Son olarak, Spinoza'nın "zihinsel dinginlik" kavramının, Aristoteles'in eudaimonia kavramına tekabül ettiğini eklemek gerekir. Nasıl ki eudaimonia yalnızca belli bir eylem sonucunda elde edilen geçici bir durumdan ziyade belli bir yaşam tarzını ifade eden devamlı bir ruhsal durumsa, aynı şekilde "zihinsel dinginlik" de insanın elde etmek için çabaladığı sabit bir zihinsel durumdur. O nedenle Aristoteles'in Etika'sı insan için nihai amacın eudaimonia olduğunu vazederken, Spinoza'nın Etika'sı insanın kendi varlığını uğruna koruduğu en üstün amacın "zihinsel dinginlik" olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Spinoza. *Etika*. çev. Hilmi Ziya Ülken. Ankara: Dost, 2014.
- Spinoza. *Ethica*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa, 2014.
- Spinoza. "Ethics". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. "Short Treatise on God, Man and His Well-Being". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. "Treatise on Emendation of the Intellect". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Spinoza. "Theological – Political Treatise". *The Collected Works of Spinoza*. haz. ve çev. Edwin Curley. 2 cilt. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Carlisle, Clare. "Spinoza's Acquiescentia". *Journal of the History of Philosophy* 55/2 (Nisan 2017), 209-236.
- Dağ, Enes. "Spinoza Etiğinde Upuygun Bir Fikir Olarak "Ahlaki Farkındalık": Bilinç mi, Vicdan mı?". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/3 (Aralık 2022), 1181-1196.
- Dağ, Enes. "Spinoza'nın Hafıza Teorisi: İmgesel Çağrışım, 'Gelişkin Bellek' ve 'Kişisel-Aynılık' Problemi. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 22/22 (Aralık 2022), 229-258.
- Garrett, Don. "Spinoza's Theory of Scientia Intuitiva". *Scientia in Early Modern Philosophy*. ed. Tom Sorell vd. 99-115. New York: Springer, 2010.
- Leen Spruit - Pina Totaro. *The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica, Latin Transcription and Notes*. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- Marshall, Eugene. "Spinoza's Cognitive Affects and Their Feel". *British Journal for the History of Philosophy* 16/1 (Mayıs, 2008), 1-23.
- Ponty, Maurice Merleau. *Phenomenology of Perception*. çev. Donald A. Landes, London-New York: Routledge, 2012.
- Rutherford, Donald. "Salvation as a State of Mind: The Place of Acquiescentia in Spinoza's Ethics". *British Journal for the History of Philosophy* 7/3 (Haziran 1999), 447-473.
- Smith, Steven B. *Spinoza's Book of Life: Freedom and Redemption the Ethics*. New Haven-London: Yale University Press, 2003.
- Soyarslan, Sanem. "From Ordinary Life to Blessedness: The Power of Intuitive Knowledge in Spinoza's Ethics". *Essays on Spinoza's Ethical Theory*. ed.

Matthew J. Kisner – Andrew Youpa. 236-257. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Wilson, Margaret D. "Spinoza's Theory of Knowledge". *The Cambridge Companion to Spinoza*. ed. Don Garrett. 89-141. New York: Cambridge University Press, 1996.

